HOOFDSTUK 5

Het redelijk alternatief (1981-1984)

'De behoefte aan zekerheid is goed
en moet daarom niet worden bevredigd.'
Hans van Mierlo[1]

De strijd om het premierschap

Naar aanleiding van de verkiezingsuitslag wordt in CDA- en VVD-kringen al spoedig gespeculeerd over het aanvullen van de bestaande coalitie met D'66, om zo weer de vereiste Kamermeerderheid te verkrijgen.[2] VVD-leider Wiegel roept D'66 reeds op de verkiezingsavond op om bij de CDA-VVD-combinatie aan te schuiven en ook CDA-lijsttrekker Van Agt laat weten dat een centrum-rechtse coalitie aangevuld met D'66 een serieuze optie is.[3] De Democraten zijn echter niet van plan om kiezersbedrog te plegen. 'Als D'66 heeft gezegd, die combinatie willen we niet, dan willen we hem niet. Dat veranderen we niet'[4], zo stelt Terlouw in het debat na het bekend worden van de verkiezingsuitslag. D'66 heeft voor de verkiezingen samenwerking in een centrum-rechtse coalitie uitgesloten en hoezeer lijsttrekker Terlouw het met die blokkade ook oneens is, hij is niet van plan op het besluit van zijn partij terug te komen. Hij verklaart in de verkiezingsuitslag een duidelijke afkeuring van het beleid van het centrum-rechtse kabinet te zien. Het kan dus niet zo zijn dat D'66, dat tegen dat kabinet oppositie heeft gevoerd, nu diezelfde combinatie aan een meerderheid zal helpen.[5]

Het alternatief is een regeringscombinatie van CDA en PVDA, eventueel met D'66. Doordat de Democraten een coalitie met CDA en VVD uitsluiten, zijn CDA en PVDA tot elkaar veroordeeld. Deze twee partijen hebben D'66 getalsmatig niet nodig voor een Kamermeerderheid, maar aangezien de Democraten fors hebben gewonnen, gaat iedereen er vanuit dat D'66 aan de nieuw te vormen regering zal deelnemen.

In zijn advies aan de Koningin adviseert Terlouw (evenals als PVDA-leider Den Uyl) om een informateur de mogelijkheid van een kabinet van CDA-PVDA-D'66 te laten onderzoeken.[6] De Koningin neemt echter het advies van CDA-leider Van Agt over. De CDA'ers De Koning en Lubbers krijgen de opdracht 'de mogelijkheden te

onderzoeken voor de vorming van een kabinet dat mag vertrouwen op een zo breed mogelijke steun in de volksvertegenwoordiging'.[7] In de praktijk kunnen de twee informateurs echter niet veel anders dan de mogelijkheden voor de door Terlouw en Den Uyl geadviseerde centrum-linkse coalitie onderzoeken.

Ten aanzien van Jan Terlouw zijn de verwachtingen buitengewoon hoog gespannen. Van de D'66-leider wordt een bemiddelende rol verwacht in de strijd tussen de zwaargewichten Den Uyl en Van Agt. Volgens sommigen is Terlouw de aangewezen persoon om premier te worden van een kabinet van CDA, PVDA en D'66.[8] Als leider van zo'n kabinet zou Terlouw het beste in staat zijn een dergelijke bemiddelende rol invulling te geven.

De beantwoording van de vraag wie minister-president wordt van het te vormen centrum-linkse kabinet, is inderdaad de vraag waar het tijdens de formatie lange tijd om zal draaien. Maar de kandidaat die daarin de hoofdrol speelt, is niet Jan Terlouw. In Nederland is het immers een goede gewoonte dat de grootste partij de premier levert. En deze gewoonte wil het CDA in dit geval van harte in ere houden. De kandidaat voor de christen-democraten: Dries van Agt, de premier van het kabinet Van Agt-Wiegel. Terlouw is, net als Den Uyl, van mening dat van Van Agt niet gevraagd kan worden om minister-president te worden van een kabinet dat een heel ander beleid moet gaan voeren dan het kabinet aan het hoofd waarvan hij eerst stond.[9] Voor Van Agt staat echter vast dat hij opnieuw minister-president wordt: 'Je kunt erover praten als over het weer, het blijft de mensen boeien, maar je kunt er niets aan veranderen'[10], zo stelt hij. Maar een afgedane zaak is het premierschap van Van Agt daarmee niet, en dat is voor een belangrijk deel te danken aan de houding die de CDA-leider zelf aanneemt. Van Agt geeft er herhaaldelijk blijk van grote moeite te hebben met het feit dat hij, door toedoen van D'66, veroordeeld is tot samenwerking met de PVDA. Hoewel ook voor Terlouw de kandidatuur van Van Agt niet de voorkeur heeft, is de D'66-leider wel een stuk gematigder in zijn standpunt dan PVDA-voorman Den Uyl, die er als voormalig premier niets voor voelt om onder Van Agt te dienen.[11] Terlouw heeft zo z'n bedenkingen tegen Van Agt, maar geeft vanaf het begin aan dat hij geen veto tegen de persoon Van Agt zal uitspreken. Op 20 juni bevestigt de Adviesraad van D'66 dat Van Agt voor de post van minister-president niet door D'66 als ongewenst mag worden bestempeld.[12] Deze stellingname door de Democraten zal later in de formatie van doorslaggevend belang blijken te zijn.

Van Agt blijft het zichzelf moeilijk maken. Tijdens een persconferentie stelt de kandidaat-premier dat het conceptregeerakkoord in essentie een voortzetting van het huidige centrum-rechtse kabinetsbeleid betekent. 'Het nieuwe beleid zal niet veel van het oude verschillen, misschien een vleugje meer PVDA'[13], aldus Van Agt. Jan Terlouw reageert met een open brief aan Van Agt, waarin hij stelt dat als Van Agt zo tegen de zaken aankijkt, het voor D'66 onmogelijk wordt met Van Agt als premier in zee te gaan.[14]

Op 1 juli schrijft Terlouw een open brief aan de twee informateurs, waarin de D'66-leider een poging doet om de impasse omtrent het premierschap op te lossen:

> 'Gezien de patstelling zou het naar mijn mening (...) het beste zijn als er noch een kabinet-Van Agt, noch een kabinet-Den Uyl kwam, maar een kabinet onder leiding van iemand anders uit het CDA (immers de grootste partij). (...) Mij lijkt de enige oplossing dat zowel Van Agt als Den Uyl zelf afzien van het premierschap en meewerken aan de totstandkoming van een kabinet onder een andere kandidaat uit het CDA. (...) Via u doe ik een beroep op Van Agt en Den Uyl om zich als kandidaat-premier terug te trekken.' [15]

Terlouw verwacht eigenlijk dat Van Agt degene zal zijn die het voorstel zal afwijzen, maar Van Agt reageert positief op de brief van Terlouw. Ook de PVDA-fractie voelt wel voor het voorstel van Terlouw, maar het is Den Uyl die het idee van de D'66-leider dwarsboomt.[16] In een gesprek heeft Den Uyl aan Terlouw laten blijken dat hij een premierschap van Terlouw als een mogelijke oplossing voor het probleem-Van Agt ziet.[17] Terlouw als premier zou een goed alternatief zijn, hoewel het uiterst ongebruikelijk zou zijn dat de kleinste partij het premierschap krijgt toebedeeld. Den Uyl piekert er echter niet over om zich samen met Van Agt terug te trekken ten gunste van een andere kandidaat van het CDA.

Met Den Uyl besluit Terlouw nog één poging te wagen en gezamenlijk de kandidatuur van Van Agt af te wijzen.[18] Het 'nee' van Terlouw en Den Uyl heeft tot gevolg dat Van Agt zich wil beraden op zijn positie.[19] De gang van zaken bij de programmaonderhandelingen beviel hem toch al niet en de antipathie bij D'66 en PVDA tegen zijn kandidatuur voor het premierschap is de spreekwoordelijke druppel. In reactie op de twijfel bij Van Agt begint het CDA te schuiven. Oud-premier Zijlstra wordt gepolst voor het premierschap, maar hij weigert.[20] Ook binnen de D'66-fractie gaan stemmen op dat het CDA wel bereid gevonden kan worden om een andere kandidaat naar voren te schuiven. De fractie heeft aanwijzingen dat het CDA uiteindelijk wel akkoord zal gaan met een andere premier.[21] Als D'66 en PVDA blijven aandringen, zal het CDA wel bereid worden gevonden om iemand anders naar voren te schuiven.

De 'realist' Terlouw gelooft er echter niet meer in. In een interview op 4 juli geeft Terlouw de blokkade tegen Van Agt op.[22] D'66 zal het premierschap van Van Agt niet per definitie uitsluiten, maar het CDA dient een discussie over dit onderwerp wel mogelijk te maken. Terlouw verzet zich tegen het dictaat van het CDA dat over het premierschap van Van Agt niet te onderhandelen valt. Aan de andere kant weet Terlouw ook dat de formatie van het kabinet dat D'66 voor de verkiezingen had belooft te zullen nastreven, niet tot stand zal komen zonder de acceptatie van Van Agt als premier.

Met deze boodschap gaat Terlouw naar zijn fractie. Op 6 juli gaat de D'66-fractie na een lange avondvergadering unaniem akkoord met de kandidatuur van Van Agt voor het premierschap, mits D'66 zich in het regeerakkoord en de zetelverdeling,

waarover nog verder onderhandeld moet worden, voldoende kan herkennen.[23] De belangrijkste motivatie voor het besluit van de fractie is de herinnering aan de mislukte formatie van 1977. D'66 wil geen voorwaarden stellen aan personen, zoals de PVDA dat toen heeft gedaan, niet in de laatste plaats vanwege de vele brieven en andere reacties die de partijtop vanuit de achterban heeft ontvangen en waarin de partij wordt opgeroepen geen personen te 'wraken' zoals Den Uyl dat destijds heeft gedaan, waardoor het tweede kabinet-Den Uyl niet tot stand kwam.

Terlouw geeft toe dat zijn partij met grote tegenzin instemt met Van Agt als minister-president. Niet omdat D'66 iets tegen de persoon Van Agt zou hebben, maar wel omdat het de politieke duidelijkheid in de ogen van de Democraten niet ten goede komt als dezelfde man aan verschillende politieke combinaties leiding geeft.[24] Aan de andere kant speelt mee dat Terlouw het steeds beter met Van Agt kan vinden. Toen D'66 en PVDA nog samen oppositie voerden tegen het kabinet-Van Agt I, kon Terlouw goed overweg met Den Uyl, maar die houding verandert gedurende de kabinetsformatie steeds meer. Van belang daarbij is de opstelling van Den Uyl in sociaal-economische vraagstukken, waarbij Terlouw meer de kant van Van Agt kiest.[25]

Door de strategie van D'66 wordt de PVDA voor een voldongen feit gesteld. Met de formatie van 1977 nog in het geheugen zal Den Uyl niet uit de formatie weglopen. De PVDA kan het zich niet veroorloven opnieuw een formatie te laten stranden op de persoon van Van Agt en vervolgens in de oppositie te belanden. De PVDA moet nu wel door de knieën. De sociaal-democraten zullen het hun collega's van D'66 nog lang kwalijk blijven nemen.[26]

De verdeling van de zetels

Op 19 juli bespreekt de D'66-fractie welke departementen de partij tijdens de formatieonderhandelingen zal claimen. Terlouw wil in ieder geval het ministerie van Economische Zaken (waarvoor hijzelf kandidaat is) en Buitenlandse Zaken of Binnenlandse Zaken. Hetgeen niet wil zeggen dat de Democraten met twee ministersposten genoegen zullen nemen. Defensie wil de partij in ieder geval niet.[27]

Den Uyl blijkt, tegen zijn beweringen tijdens de verkiezingscampagne in, toch samen met Van Agt in één kabinet te willen gaan zitten. Aanvankelijk claimt Den Uyl de post van Financiën, om in een later stadium het ministerie van Sociale Zaken tot het zijne te maken.[28] Den Uyl verbindt daaraan wel de voorwaarde dat het werkgelegenheidsbeleid aan het ministerie van Sociale Zaken wordt toegevoegd. Tevens dient de minister van Sociale Zaken 'integrerend minister voor de sociaal-economische sector' te worden.[29] Den Uyls eis wordt overgenomen in het voorstel van de drie informateurs (Van Thijn is inmiddels als derde informateur aangeschoven) voor de zetelverdeling.

D'66-leider Terlouw is woedend over het voorstel.[30] Het besluit om van Sociale Zaken een soort 'superministerie' te maken is voor Terlouw onacceptabel. Door het

besluit wordt het ministerie waarvoor hijzelf de kandidaat is, dat van Economische Zaken, onaanvaardbaar uitgekleed. In een artikel in *Het Parool* stelt Terlouw dat indien hij geen integrerend minister wordt, het kabinet er niet zal komen.[31] Er is volgens hem duidelijk geen rekening gehouden met de belangen en wensen van D'66. Hier wreekt zich het feit dat er geen informateur van D'66-huize bij de onderhandelingen is betrokken.

Op 20 juli bespreken de drie beoogde coalitiepartijen een zetelverdeling 6-6-3 voor de ministersposten en 7-7-2 voor de staatssecretarissen[32] Volgens het voorstel krijgt D'66 drie ministers (Economische Zaken, Defensie en Verkeer en Waterstaat) en twee staatssecretarissen (Defensie en Justitie). Terlouw, die niet tevreden is met het voorstel, claimt behalve de reeds toegezegde posten het vice-premierschap, alsmede een extra staatssecretaris. Tot grote verbazing (en boosheid) van Terlouw gaan zowel de informateurs als de twee andere partijen zonder probleem akkoord met deze extra eis. Bovendien hoeft D'66 geen staatssecretaris voor Defensie te leveren.[33] Terlouw zegt toe de zetelverdeling in zijn fractie te zullen bespreken. Twee dagen heeft de fractie nodig om akkoord te gaan met de voorgestelde zetelverdeling. Aan het akkoord wordt nog wel één voorwaarde gekoppeld: de minister van Economische Zaken dient de integrerend minister voor de sociaal-economische sector te worden. Ook op dit punt krijgen de Democraten hun zin.[34]

Een paar dagen later vergadert de D'66-fractie over de verdeling van de ministersposten. Ruim een maand daarvoor, op 13 juni, heeft de nieuwe fractie ook al gesproken over de verdeling van de belangrijkste functies, mocht het tot regeringsdeelname komen. Lijsttrekker Terlouw zal in ieder geval minister worden en ook Laurens-Jan Brinkhorst wil graag een kabinetspost. Terlouw wil echter liever dat Brinkhorst fractievoorzitter wordt. Een ervaren D'66'er zou de fractie moeten gaan leiden indien hijzelf minister wordt. Terlouw oppert dat Brinkhorst na twee jaar plaats zou kunnen maken voor een nieuwe beoogd lijsttrekker uit de nieuwe lichting Kamerleden.[35] Deze nieuwe lijsttrekker zou Pieter ter Veer kunnen zijn.[36]

Tijdens de vergadering eind juli wordt Brinkhorst, de buitenlandspecialist van D'66, toch gevraagd of hij minister van Defensie wil worden. Maar Brinkhorst weigert.[37] De reden voor zijn afwijzing is de positie van D'66 ten aanzien van het nucleaire vraagstuk. De Partij van de Arbeid, die de 'nuloptie' voorstaat, zal, als het kabinet tot plaatsing besluit, uit het kabinet stappen.[38] Brinkhorst heeft dus geen enkele marge, terwijl hij in de partij steeds heeft verdedigd dat D'66 onder de huidige omstandigheden tegen plaatsing is, hetgeen iets anders is dan nooit plaatsen. Brinkhorst is bang dat het binnen D'66 tot een scheuring zal komen indien hij moet beslissen om toch tot plaatsing over te gaan, zoals eerder tijdens het kernwapendebat heeft gedreigd. En een scheuring van zijn eigen partij is Brinkhorst het ministerschap niet waard.[39]

Brinkhorst stelt voor Hans van Mierlo, op vakantie in Spanje, voor te dragen voor de post van Defensie. Dat Brinkhorst dat van tevoren niet even met Terlouw heeft overlegd, is te zien aan de partijleider, die verschrikt opkijkt als de naam van

Van Mierlo valt. Tijdens een rondje in de fractie over de vraag wie er, als D'66 gaat meeregeren, 'ministeriabel' worden geacht, hebben onder meer Jacob Kohnstamm, Ernst Bakker en Aad Nuis als tweede man na Terlouw, ook al Hans van Mierlo als ministeriabel genoemd.[40] 'Nee, nou krijgen we dat weer!', is de nonverbale reactie van Terlouw, die niet bepaald zit te wachten op een terugkeer van de oude partijleider en de vergaderzaal uitloopt om zich op zijn werkkamer te beraden.[41] Maar ook Terlouw kan niet ontkennen dat Van Mierlo de beste kandidaat is voor de post van Defensie, en dus wordt Van Mierlo teruggeroepen uit Spanje om zijn rentree in de Nederlandse politiek te maken.[42]

Over de overige ministersposten is men het vervolgens snel eens. De burgemeester van Rijswijk en tevens partijvoorzitter Henk Zeevalking gaat het ministerie van Verkeer en Waterstaat leiden. Ineke Lambers, in de D'66-hoofden eigenlijk voorbestemd om minister van Milieubeheer te worden, moet genoegen nemen met het staatssecretariaat op dit terrein. Wim Dik wordt bij Terlouw staatssecretaris op Economische Zaken, hetgeen betekent dat de andere kandidaat, Maarten Engwirda, in de fractie blijft. Terlouw zal zich als minister met name richten op de industriële vernieuwing en het energiebeleid. Dik neemt het financieel-economische beleid voor zijn rekening. Michiel Scheltema wordt staatssecretaris van Justitie, ten koste van de andere kandidaten Gerrit Mik en Elida Wessel, en hoewel D'66 op dit departement eigenlijk een minister wilde.[43] Laurens-Jan Brinkhorst ten slotte, wordt toch gevraagd om fractievoorzitter te worden, een vraag waar hij wel 'ja' op zegt.

Op 3 augustus brengen de informateurs hun eindverslag uit aan de koningin. Op basis van dit verslag, waarin de informateurs concluderen dat er bij de formatie van het beoogde kabinet verder geen grote problemen meer worden verwacht, is de koningin van zins een formateur te benoemen. Opnieuw zijn de Democraten niet gekend in de stap van de informateurs. Jan Terlouw verwacht in tegenstelling tot de informateurs dat de problemen nog lang niet zijn opgelost en laat het staatshoofd weten geen advies uit te kunnen brengen dat tot de benoeming van een formateur moet leiden. Omdat de Koningin te kennen geeft hoe dan ook een formateur te zullen benoemen, adviseert Terlouw geclausuleerd (want onder druk van de omstandigheden) om drie formateurs te benoemen, van elke partij een. Aangezien Van Thijn en Kremers reeds de beoogde formateurs zijn, maakt dit voorstel geen kans. Terlouw besluit er geen halszaak van te zullen maken, maar laat in een persverklaring weten het niet eens te zijn met de procedure.[44]

Op 16 augustus legt Van Agt opnieuw een 'bom onder de formatiepoging'.[45] Naar aanleiding van de reactie van werknemers- en werkgeversorganisaties op het conceptprogramma-akkoord wil het CDA een bezuinigingspakket ter grootte van 4,5 miljard gulden aan het akkoord toevoegen. In een interview laat Van Agt weten dat indien D'66 en PVDA hiermee niet akkoord gaan, de formatie mislukt is.[46] De fractie van D'66, toch al niet gelukkig met de wijze waarop Van Agt via de media tracht te onderhandelen, reageert middels een persverklaring:

'De CDA-fractie moet nu kiezen. Of de voorstellen zoals ze er liggen (...) worden aanvaard en het kabinet komt op korte termijn tot stand, of de CDA-fractie moet zijn onderhandelaar, tevens beoogd premier, machtigen om uit te spreken dat het kabinet er niet kan komen. (...) De geloofwaardigheid van de politiek is in het geding, de grens van wat de politieke moraal verdraagt is bereikt.'[47]

Ook de formateurs wijzen de eis van Van Agt af. Hun eindvoorstel zal aan de drie betrokken fracties ter accordering worden toegestuurd. De fracties van D'66 en PVDA gaan al snel akkoord met het bereikte akkoord. De problemen komen zoals verwacht van de kant van het CDA. Van Agt laat weten geen premier te willen zijn van een kabinet op basis van de gemaakte afspraken. Dit is voor een deel van de CDA-fractie reden om tegen het eindvoorstel te stemmen. Hoewel het akkoord van 35 van de 48 fractieleden van het CDA betekent dat het beoogde kabinet over een meerderheid in de Tweede Kamer beschikt, betekent het 'nee' van het CDA een breuk in de formatie.[48]

D'66-leider Terlouw, die zijn advies van begin augustus bevestigd ziet, is bepaald niet te spreken over de wijze waarop Van Agt de formatie laat mislukken. Het oordeel van één man mag geen belemmering zijn om een kabinet tot stand te brengen dat een meerderheid van het parlement wenst, reageert Terlouw.[49] In de consultatieronde die volgt, adviseert Terlouw de Koningin om W.F. de Gaay Fortman te benoemen als informateur, een advies dat wordt opgevolgd.[50] Voor Van Agt is de benoeming van de CDA-senator, die zich tijdens de formatie kritisch heeft uitgelaten over het handelen van Van Agt, echter niet te verteren. Voor Van Agt is de grens van zijn kunnen bereikt. Oververmoeid door de zware formatieonderhandelingen treedt hij af als fractievoorzitter.[51] Van Agt blijft beschikbaar voor het premierschap, maar Ruud Lubbers mag zijn taak als onderhandelaar voortzetten.

Lubbers komt meteen met een serie compromisvoorstellen. De 4,5 miljard aan bezuinigingen gaan van tafel, alsmede het werkgelegenheidsplan van Den Uyl, zolang voor dit plan nog geen financiële dekking is gevonden.[52] Terlouw steunt de voorstellen van Lubbers, waarmee Den Uyl opnieuw voor het blok wordt gezet. Wetend dat hij niet anders kan, gaat Den Uyl akkoord. Zo wordt op 1 september dan toch nog de enige mogelijke en op basis van de verkiezingen te rechtvaardigen uitkomst van de kabinetsformatie gerealiseerd. Het is een resultaat dat de Democraten in hun zak kunnen steken. De combinatie van CDA, PVDA en D'66 was immers de combinatie waarmee de partij de verkiezingen was ingegaan. Op 10 september vinden het constitutioneel beraad en de beëdiging plaats en is D'66 voor de tweede keer in haar bestaan regeringspartij.

Demissionair na 35 dagen

Na de beëdiging blijft het lang stil rond het kabinet-Van Agt II. Op 12 oktober, de dag dat de premier de regeringsverklaring zou moeten voorlezen, komt de mededeling dat het kabinet nog een week extra nodig heeft. Vier dagen later blijkt dat het kabinet het niet eens kan worden over de begroting voor 1982, die nog door het vorige kabinet is opgesteld en die door het nieuwe kabinet in gewijzigde vorm moet worden ingediend.[53] De oorzaak van het conflict is een interview met Den Uyl in de *Haagsche Courant*, waarin Den Uyl zich onder kop 'Superminister' uitlaat over wat hij beschouwt als 'zijn' werkgelegenheidsplan. Dit is Terlouw in het verkeerde keelgat geschoten. Als coördinerend minister in de sociaal-economische driehoek accepteert Terlouw geen dictaten van de minister van Sociale Zaken.[54] In de weken die volgen raken de gemoederen verder verhit, doordat Den Uyl telkens weer op zijn plan blijft hameren. Er blijkt nog absoluut geen overeenstemming te zijn over het te voeren beleid. In zijn politiek dagboek schrijft Jan Terlouw op 9 oktober:

> 'Het is bepaald jammer dat artikel 25 van het reglement van orde van de ministerraad me niet toestaat te onthullen wat er vandaag door wie allemaal is gezegd. Want dat mocht er wezen. Als dit de toonzetting wordt voor de toekomst, dan gaan we boeiende tijden tegemoet. Er is geen sprake van onderling vertrouwen. Er is nog niet het begin van een team, van een groep mensen die zich verbonden voelen door een gemeenschappelijke taak.'[55]

Het zwartste scenario wordt waarheid: op 16 oktober is het zo moeizaam totstandgekomen kabinet na 35 dagen al demissionair. In een reactie noemt Terlouw de breuk in het kabinet 'de meest vernederende gebeurtenis die ik heb meegemaakt.'[56]

Het is zaak om te komen tot een zo snel mogelijk reconstructie van het kabinet. Er zijn twee mogelijkheden: of het hele kabinet biedt zijn ontslag aan en er wordt een lijmpoging ondernomen, of de PVDA-ministers stappen op en CDA en D'66 vormen een minderheidskabinet.

De kabinetsfractie van D'66 is verdeeld over de te volgen strategie. Van Mierlo, die als enige D'66-bewindsman begrip heeft voor het standpunt van de PVDA, is van mening dat het hele kabinet verantwoordelijk is voor de ontstane situatie en dus ook het hele kabinet zijn ontslag moet indienen.[57] Op die manier zal niet blijken dat de PVDA in het kabinet een minderheidspositie inneemt. De D'66-ministers Terlouw en Zeevalking voelen er meer voor om alleen met het CDA verder te regeren. Zij zien wel wat in het voorstel dat Van Agt heeft voorgelegd teneinde het conflict op te lossen.[58] Tijdens intern beraad slaagt fractievoorzitter Brinkhorst erin de D'66-bewindslieden op een lijn te krijgen. D'66 zal unaniem voor het voorstel van Van Agt stemmen, met daaraan verbonden de voorwaarde dat het kabinet tegelijkertijd zijn portefeuilles ter beschikking stelt, zodat de hele ploeg terug is in de formatie.[59] Vervolgens kan dan worden bezien of er voldoende basis is om als coalitie door te gaan en kan de formatie alsnog op een goede manier worden afgerond.

Dankzij dit compromis wordt ook Van Mierlo overgehaald om in te stemmen met het voorstel van Van Agt.[60]

Na ruim twee weken, op 4 november, trekt het kabinet zijn ontslagaanvraag in. Op 16 november wordt dan eindelijk de regeringsverklaring voorgelezen. 'Geen fraai begin', merkt D'66-fractievoorzitter Brinkhorst bij die gelegenheid op. Achteraf zal hij er spijt van krijgen dat hij het kabinet niet op dat moment heeft laten vallen.[61] Eén lid van de D'66-fractie stemt tegen bij de regeringsverklaring van het kabinet. Chel Mertens vindt het premierschap van Van Agt slecht voor de politiek in het algemeen, slecht voor een progressief beleid en in het bijzonder slecht voor D'66, zo verklaart hij.[62] Hoe slecht kan ook Mertens op dat moment nog niet bevroeden. Duidelijk is wel dat er op veel punten wezenlijke verschillen bestaan tussen de opvattingen van de leiders van de drie partijen. Het regeerakkoord is niet het bindmiddel voor de coalitie dat het zou moeten zijn. In de praktijk zal moeten blijken hoe het inhoudelijke beleid van het kabinet zal uitpakken. Binnen een jaar zal veel duidelijk worden.

Problemen in het kabinet

Met de tweede regeringsdeelname in haar geschiedenis is voor D'66 een nieuwe fase aangebroken. Het gesloten regeerakkoord biedt voor D'66 goede perspectieven. Het akkoord komt dicht in de buurt van het D'66-programma en de partij is met drie ministers en drie staatssecretarissen zwaar vertegenwoordigd. Als volwaardige regeringspartner en met de steun van een zeventien Democraten tellende fractie staat de partij voor de taak de hooggespannen verwachtingen waar te maken. Drie problemen staan het vervullen van die taak echter in de weg: het optreden van de bewindslieden komt de partij op forse kritiek te staan, de fractie is niet in staat om die kritiek eensgezind te pareren en er ontstaat verdeeldheid tussen de D'66-bewindslieden en de Kamerfractie. Bovendien slaan de samenstelling van het kabinet en de daaruit voortvloeiende problemen als een boemerang terug op D'66. Hoe een aanvankelijk succes het recept kan zijn voor een drama.

In sociaal-economische driehoek is D'66 met Terlouw en Dik goed vertegenwoordigd evenals in de ruimtelijke sector. Aan de andere kant bezit D'66 departementen waarop de Democraten zich moeilijk kunnen profileren. Noch Defensie noch Verkeer en Waterstaat zijn beleidsterreinen die met D'66 geïdentificeerd worden. Ook Binnenlandse Zaken, van belang in verband met bestuurlijke vernieuwing, is niet in D'66-handen.

D'66-minister Zeevalking van Verkeer en Waterstaat krijgt veel kritiek op zijn plannen om de Rijksweg 27 door het bos bij Amelisweert aan te leggen, dat daarvoor deels moet worden gekapt. Een meerderheid van de Tweede Kamer steunt het beleid van Zeevalking, maar Amelisweert wordt uitgelegd als het verlies van het milieugezicht van D'66. Ineke Lambers krijgt te maken met het dumpen van

atoomafval in zee en gasboringen op Ameland. Milieupartij D'66 is verantwoordelijk, is opnieuw het beeld. Bovendien botert het niet tussen Terlouw en Lambers, evenmin als dat de samenwerking tussen Terlouw en Van Mierlo soepel verloopt. De D'66'ers in het kabinet opereren derhalve allerminst als een eenheid.[63] De veronderstelde leider van de kabinetsfractie komt bovendien al snel in de problemen.

De financieel-economische problematiek speelt in deze periode een dominante rol. Aan de ene kant worden aandachtspunten waar D'66 zich op heeft geprofileerd (milieubeheer, democratisering, wapenbeheersing, emancipatie en technologische ontwikkeling) daardoor naar de achtergrond gedrongen, tegelijkertijd heeft D'66 met Terlouw een spilfunctie op juist dit belangrijke beleidsterrein. Maar het ministerschap van Terlouw is niet dat wat ervan werd gehoopt en als partij heeft D'66 op de financieel-economische problematiek onvoldoende antwoord. In de controverse tussen CDA en PVDA komt de D'66-opstelling niet tot zijn recht en van de brugfunctie tussen CDA en PVDA komt niets terecht.

Als minister van Economische Zaken krijgt D'66-voorman Terlouw al snel forse kritiek te verduren. Terlouw heeft een overvolle portefeuille; hij is vice-premier, als minister lid van de sociaal-economische driehoek en coördinator van de kabinetsfractie. Op zijn taakveld wordt Terlouw in korte tijd geconfronteerd met grote zaken rond onder meer Hoogovens, RSV en de oliemaatschappijen, waar de kersverse minister het zeer druk mee heeft. Bovendien wordt hij voortdurend tegengewerkt door Den Uyl en zijn PVDA, die een heel ander sociaal-economisch beleid willen voeren.[64]

Veel van die kritiek op Terlouw is het gevolg van de verwijdering tussen Terlouw en Den Uyl en de verschillende inzichten die deze twee bewindslieden hebben over het te voeren sociaal-economisch beleid. Daarbij is Terlouw duidelijk in het nadeel. Terlouw zit op een post die niet te rijmen valt met het imago van D'66. D'66 wordt geassocieerd met milieu en veel minder met Economische Zaken. Den Uyl daarentegen zit precies daar waar de PVDA mee wordt geassocieerd.

In een NIPO-enquête in januari 1982 verliest de PVDA zeven zetels, wint het CDA één zetel, wint de VVD drie zetels en wint D'66 er vier. De uitslag van deze enquête, die vooral een beeld van de 'PVDA in crisis' laat zien, in combinatie met het feit dat Terlouw als minister van Economische Zaken niet de radicale standpunten van de PVDA deelt en daar electoraal ook nog voordeel uit lijkt te halen, komt hard aan bij de PVDA. Kort na de publicatie van de enquête en vlak vóór de behandeling van de begroting van Economische Zaken, neemt in de media de kritiek op Terlouw sterk toe. De Democraten zijn ervan overtuigd dat Dick Kalk, de publiciteitsman van de PVDA en rechterhand van Den Uyl, hiertoe het initiatief heeft genomen.[65] Volgens Terlouw en zijn partijgenoten voedt Kalk de journalisten met verhalen over het 'slechte' beleid van Terlouw. Terlouw zelf spreekt van een ware 'hetze' tegen zijn persoon.[66] Ook leden van de Tweede-Kamerfractie van de PVDA laten het niet na zich negatief over Terlouw uit te laten. Dit tot ergernis van fractievoorzitter Meijer. Meijer is bang dat de acties van zijn partijgenoten niet alleen D'66 zullen beschadigen, maar ook aan de wortels van het kabinet zagen. Noch Meijer noch Den Uyl

neemt echter maatregelen, met als gevolg dat Terlouw een enorme hoeveelheid negatieve publiciteit te verduren krijgt.[67] Of de verhalen die de PVDA de wereld in helpt nu waar zijn of niet, ze brengen grote schade toe aan D'66 en de positie van de partij in het kabinet.

Spanningen door dualisme

De negatieve publiciteit gaat Terlouw niet in de koude kleren zitten.[68] Hij ziet zich in een positie gedrongen waarin hij geen goed woord meer kan zeggen. Niets zou hij goed doen. Ondertussen ligt Terlouw ook vanuit zijn eigen partij onder vuur. De D'66-fractie, die in sommige gevallen toch wat 'linkser' blijkt te staan dan Terlouw, heeft scherpe kritiek op de bewindsman.

Terlouw voelt zich door alle kritiek zwaar verongelijkt en laat dat blijken ook. Uit zelfbescherming besluit hij gewoon zijn beleid uit te voeren en zich verder afzijdig te houden.[69] Tot groot ongenoegen van zijn partijgenoten stelt Terlouw zich op het standpunt dat zijn eerste verantwoordelijkheid het ministerschap van Economische Zaken is en hij pas in de tweede plaats partijleider is.[70] In de D'66-fractie leidt dit tot de voorspelbare reactie dat Terlouw te weinig partijpolitiek denkt en te veel vanuit zijn eigen portefeuille. De fractie doet een dringend beroep op Terlouw om zich meer als partijman te manifesteren. Tijdens de vergadering van het hoofdbestuur op 18 maart 1982 geeft Terlouw toe dat hij zich onvoldoende heeft gerealiseerd dat hij als het gezicht van D'66 wordt gezien.[71] Tegelijkertijd verdedigt Terlouw dat hij doet wat vanuit zijn verantwoordelijkheid nodig is. Het kabinet Van Agt/Wiegel heeft volgens hem nagelaten noodzakelijke beslissingen te nemen. Terlouw wil de moeilijke beslissingen niet uit de weg gaan en probeert zijn daden met overtuiging verdedigen.

De oproep van de fractie lijkt tevergeefs, temeer daar Terlouw de fractie verwijt hem te weinig te steunen. De fractie zou in zijn ogen veel meer tegengas moeten geven en de aanvallen moeten pareren.[72] Omdat hij vanuit de fractie weinig meer verwacht, besluit Terlouw een politiek adviseur aan te stellen die tegengas moet gaan geven aan de smadelijke campagne, die volgens Terlouw zelf vooral een reactie is op de negen zetels winst van D'66. Omdat het kabinet voortijdig valt, komt het hier echter niet meer van.[73]

De uiterst dualistische houding die Terlouw, tegen de zin van de fractie, aanneemt, maakt de noodzakelijke communicatie en afstemming tussen de fractie en de bewindslieden onmogelijk. Ook de andere D'66'ers in het kabinet zien zich vooral als dienaar van de Kroon met als taak het kabinetsbeleid uit te voeren. Ze manifesteren zich minder als D'66'er en meer als vakminister of -staatssecretaris. Het ontbreekt volledig aan fundamentele discussies tussen de D'66-bewindslieden en de fractie en daarmee maken de Democraten het zichzelf erg moeilijk. Het intern orga-

niseren is niet echt 'des-D'66' maar daar komt bij dat de politieke situatie daar juist in deze periode wel om vraagt.[74]

Het gebrek aan communicatie tussen de eerste man in het kabinet en de eerste man in de fractie komt niet in de laatste plaats door het feit dat Terlouw en Brinkhorst twee verschillende persoonlijkheden zijn. Wat betreft de politiekinhoudelijke lijn liggen de twee D'66-voorlieden vrijwel op een lijn, maar hun karakters botsen.[75] Brinkhorst manifesteert zich als een actieve fractievoorzitter, die snel op ontwikkelingen reageert en de bewindslieden aanspoort tot actie. Als fractievoorzitter probeert Brinkhorst de zaken zo te organiseren dat er een optimaal contact tussen fractie en kabinetsfractie ontstaat om zaken af te stemmen. Maar Terlouw maakt het Brinkhorst onmogelijk.[76] Zo wil Brinkhorst eens per week bewindsliedenoverleg organiseren. Als de fractievoorzitter met een agenda voor dat overleg aankomt met punten die nog besproken moesten worden, raakt Terlouw steevast geïrriteerd. Brinkhorst vraagt Terlouw ook regelmatig om de ministerraadstukken, iets wat Terlouw helemaal erg vindt. Ook tracht Brinkhorst Terlouw voortdurend aan te sporen om zich meer als voorman van D'66 te profileren, hetgeen bij Terlouw tot boze reacties leidt. De verhouding tussen de fractievoorzitter en de partijleider is dan ook ronduit slecht.[77]

Door de dualistische houding van Terlouw en zijn collega's in het kabinet en de slechte verstandhouding tussen Terlouw en Brinkhorst, groeit tussen kabinetsfractie en Kamerfractie geleidelijk aan een afstand. Een afstand die in de media wordt uitgelegd als verdeeldheid en niets is zo gevaarlijk voor een politieke partij als interne verdeeldheid. Dat weten de Democraten maar al te goed. Brinkhorst wil niet de Schmelzer-rol spelen door de eigen bewindsman af te schieten en dus probeert hij samen met fractievoorlichter Jan Goeijenbier het beeld van verdeeldheid naar buiten toe zoveel mogelijk te beperken.[78]

Ook wordt duidelijk dat Brinkhorst de grootste moeite heeft om zijn fractie bij elkaar te houden. De fractie is met zeventien mensen voor D'66-begrippen ongekend groot. Alleen al het feit dat het grootste deel van de fractie nieuw is, levert grote problemen op. Vanaf het begin waarschuwt Brinkhorst dat de groei die de partij doormaakt eisen stelt aan de partij, zowel wat betreft de organisatie van de fractie als die van de partij als geheel. 'De groei van acht naar zeventien zetels betekent méér dan de toevoeging van negen leden. Het is allereerst een kwalitatieve schaalvergroting die op het punt van communicatie, organisatie en wederzijdse informatie in de geschiedenis van D'66 geheel nieuwe problemen doet ontstaan'[79], zo stelt Brinkhorst bij zijn aantreden als fractievoorzitter. Maar structuur brengen in een partij die veel te snel groeit, zelfs Brinkhorst heeft moeite om dit in goede banen te leiden.

Niet alleen het gebrek aan ervaring, maar ook fundamentele meningsverschillen en eigenmachtig optreden door enkele individuele Kamerleden maken dat de fractie van zeventien allesbehalve een eenheid is. Er is een vrijwel totaal gebrek aan fractiediscipline. Sommige Kamerleden handelen volledig op eigen initiatief, met name

als D'66 terug begint te lopen in de peilingen en een aantal mensen zich realiseert dat ze hun zetel zullen kwijtraken. Een aantal fractieleden spreidt een enorme scoringsdrift ten tonele. Aan aandacht in de pers geen gebrek, maar niet de aandacht die de Democraten graag zien. Over het voorbehoud van de fractieleden Mertens en Mik in het kernwapendebat bijvoorbeeld, of over het verlies van het milieugezicht. Een onaangename sfeer tijdens de fractievergaderingen op dinsdag is het gevolg. Steeds meer zitten de Kamerleden van D'66 er vooral voor de ochtendbladen. Geregisseerde aandacht voor D'66 als geheel is, met een partijleider die ver van de fractie afstaat en wel iets anders aan zijn hoofd heeft en een fractie die in het defensief gedrongen wordt, erg moeilijk te realiseren. [80]

Opnieuw wordt zichtbaar hoe D'66 moeite heeft om als een volwassen regeringspartij te functioneren en de zaak ook zo te organiseren. De partij kan zijn nieuwe rol, in nieuwe machtsverhoudingen en vooral met een nieuwe eigen omvang, niet aan. De partij zit opgescheept met een partijleider die geen partijleider wil zijn en een fractievoorzitter die deze rol ook allerminst stevig in handen heeft. De electorale gevolgen kunnen niet uitblijven.

D'66 op verlies

Een klein jaar na de verkiezingsoverwinning in mei 1981 staan de verkiezingen voor Provinciale Staten en gemeenteraden voor de deur. Het is voor D'66 zaak om de uitslag bij de Tweede-Kamerverkiezingen minimaal te evenaren. Dat zou een belangrijke indicatie zijn voor de stabiliteit van de partij. Maar de kans dat de Democraten dit waarmaken, lijkt nihil. Hoewel de partij na de Tweede-Kamerverkiezingen lange tijd stabiel blijft rond 14%, daalt de partij vanaf januari 1982 snel in de gunst van de kiezers.[81] Naarmate de provinciale verkiezingen naderen, worden de Democraten steeds minder als alternatief gezien en oefenen steeds minder aantrekkingskracht uit op de kiezers.

Met de campagne worden geen risico's genomen. Campagneleider Jan Veldhuizen werkt een campagneplan uit waarin dezelfde thema's centraal staan en voor dezelfde aanpak wordt gekozen als bij de Tweede-Kamerverkiezingen een jaar eerder en dezelfde mensen zullen het plan uitvoeren. Geen nieuwe koers en geen experimenten dus, hoewel het campagnevoeren zonder geld wel als zodanig aangemerkt zou kunnen worden. De campagneactiviteiten van mei 1981 hebben zo'n aanslag op de partijkas gedaan, dat voor de nieuwe campagne vrijwel geen geld beschikbaar is. De 300.000 gulden die voor een minimale campagne nodig is, zal via fondsenwerving binnengehaald moeten worden. Regio's en afdelingen moeten hun eigen fondsen zien te creëren en de aandacht in de media zal vooral uit *free publicity* moeten komen.[82]

Na de verkiezingswinst van 1981 is D'66 dé te kloppen partij. De aanvallen van PVDA, CDA en VVD richten zich dan ook gezamenlijk op de Democraten. De partij wordt voortdurend scherp bekritiseerd om toch zoveel mogelijk kiezers bij de partij

weg te trekken en Jan Terlouw, die als succesfactor wordt gezien van de winst van D'66 een jaar eerder, wordt hard aangevallen. 'Negen zetels winst, gevolgd door een sterke positie in het kabinet, zoiets kun je niet straffeloos doen'[83], erkent Terlouw. Na de verkiezingsoverwinning in 1981 was al duidelijk dat de toekomst van D'66 medeafhankelijk zou zijn van het succes of het falen van Terlouw. De kritiek die hij en zijn partij vervolgens hebben gekregen is bekend. Terlouw is te afwachtend bij de besluitvorming over de afroming van de aardgaswinsten, zijn besluit het 'herenakkoord' met de oliemaatschappijen open te breken is omstreden en de boringen op Ameland en de kwestie-Amelisweert hebben het milieugezicht van D'66 geschaad. De publicatie van een boekje over de D'66-campagne van 1981[84] doet weinig goed, de partij krijgt veel negatieve pers, ontbeert volgens velen een visie op het industriebeleid, loopt volgens anderen achter het CDA aan op sociaal-economisch terrein en laat zich aldus weer anderen overvleugelen door de minister van Sociale Zaken. Maar bovenal heeft D'66 het huidige kabinet afgedwongen en krijgt de partij dus ook de rekening gepresenteerd voor het disfunctioneren ervan.

De uitslag op 24 maart komt hard aan bij de Democraten. Ten opzichte van de provinciale verkiezingen van 1978 boekt de partij weliswaar een winst van 23 Statenzetels, maar ten opzichte van de Tweede-Kamerverkiezingen van een jaar eerder wordt een verlies geleden van 2,8%, maar liefst vijf Kamerzetels. En die laatste vergelijking telt. Want hoewel de verkiezingen voor Provinciale Staten zijn bedoeld, kan ook dit keer worden vastgesteld dat het vooral de landelijke politiek is die domineert. Het lage opkomstpercentage is vooral te voelen bij D'66, maar ook veel kiezers besluiten dit keer niet op D'66 te stemmen. Vergeleken met 1981 blijft 30% van de D'66-kiezers thuis en stemt 20% op een andere partij.[85] D'66 is niet in staat gebleken de thuisblijvers te motiveren op D'66 te stemmen. Zowel Jan Terlouw als Laurens-Jan Brinkhorst haasten zich op de verkiezingsdag te verklaren dat de uitslag geen gevolgen zal hebben voor het kabinet.[86] Duidelijk is echter dat de Democraten er alles aan zullen moeten doen om niet verder weg te zakken, want een gedecimeerd D'66 kan het voortbestaan van het kabinet wel eens in gevaar brengen.

Op 27 maart likt het dagelijks bestuur van D'66 zijn wonden. Iedereen is het erover eens dat de campagne van de Democraten totaal niet is aangeslagen. De goede voornemens liggen voor de hand: betere interne communicatie, meer zelf in de aanval, meer op televisie, betere ondersteuning van de lagere partijgeledingen, meer herkenbare, levendige issues. En: blijven proberen Jan Terlouw als gezicht van de partij te laten functioneren.[87]

De teleurstellende uitslag bij de Statenverkiezingen zet de verhoudingen in de partijtop verder onder druk. In een discussienota aan de fractie zet fractievoorzitter Brinkhorst nogmaals de oorzaken op een rijtje en haalt hij fel uit naar bewindslieden en hoofdbestuur:

> 'Het ontbreken van een gezicht van het kabinet dat wij gewild hebben en waar wij verantwoordelijk voor zijn. Het gebrek aan besluitvorming rond de voor-

jaarsnota is ons sterk opgebroken. Binnen het kabinet heeft D'66 zich onvoldoende geprofileerd. De bewindslieden hebben te individueel geopereerd en Jan Terlouw heeft vanuit zijn positie als vakman onvoldoende ook de rol van partijleider in het kabinet kunnen spelen. De fractie had de behoefte zich te profileren op oude posities, maar kon dit alleen tegenover de kabinetsfractie (Ameland, Amelisweert, Shell/Esso). Daardoor ontstond het beeld van verdeeldheid.'[88]

Brinkhorst hekelt de 'gemakszucht van ons kader dat zich in slaap liet wiegen door positieve peilingen.'[89] De fractievoorzitter pleit ervoor het initiatief te herwinnen: de oplossing rond de problematiek van de voorjaarsnota zou een D'66-initiatief moeten zijn. D'66 moet zich inhoudelijk helder profileren. Brinkhorst stelt ook dat het contact tussen de D'66-fractie en de D'66-bewindslieden geïntensiveerd moet worden. Maar het gevecht van Brinkhorst is tevergeefs. Met het argument dat de partij niet over de middelen beschikt om aan al die punten iets te doen, wordt de nota van Brinkhorst snel onder de tafel geveegd. Deze reactie van het partijbestuur is typerend voor de relaties in de partijtop van D'66 anno 1982. Het hoofdbestuur ontbeert visie en bestuurskracht, iets wat partijvoorzitter Van Berkom in de aanloop naar de Provinciale-Statenverkiezingen in een vertrouwelijke hoofdbestuursnota toegeeft:

'Met betrekking tot de organisatie van de partij op lange termijn is geen standpunt bepaald. Terzake de lange termijn zijn wel scenario's denkbaar, politiek bezitten we die niet. Voor de bestuurlijke ontwikkeling en vormgeving van de partij bestaat geen afgewogen plan.'[90]

In de periode dat D'66 zich staande probeert te houden in het kabinet-Van Agt en een gevoelige verkiezingsnederlaag te verduren krijgt, ontbreekt het de partij aan een daadkrachtig bestuur.

De val van het kabinet-Van Agt II

Tijdens de voorbereiding van de Voorjaarsnota 1982 komt het kabinet-Van Agt II opnieuw in grote problemen. Het conflict betreft dezelfde onverenigbaarheid van opvattingen over het te voeren sociaal-economisch beleid als tijdens de eerste crisis in oktober 1981. Het CDA heeft vanaf het begin sterk aangedrongen op bezuinigingen, terwijl de PVDA de uitgaven juist wil verhogen, met name in verband met Den Uyls werkgelegenheidsplan.[91]

Begin maart stelt D'66-leider Terlouw een ultimatum en dreigt hij met een kabinetscrisis.[92] Als het kabinet niet voor 1 april overeenstemming bereikt over de Voorjaarsnota, zullen nieuwe verkiezingen uitkomst moeten bieden. CDA-leider Van Agt sluit zich bij Terlouw aan, maar de coalitiepartners zijn zover uit elkaar gegroeid dat

de kloof niet meer te overbruggen is. Op 12 mei 1982 gaat het kabinet-Van Agt-Den Uyl-Terlouw aan meningsverschillen en onderling wantrouwen ten onder. Het hele kabinet stelt zijn portefeuilles ter beschikking.

Tijdens de consultatieronde door het staatshoofd adviseert D'66 als enige partij een informateur te laten onderzoeken of herstel van de coalitie mogelijk is. Dit mag een PVDA-informateur zijn, maar de Democraten verwachten dat het onderzoek alleen een 'maximale kans van slagen' heeft, indien een D'66-informateur deze opdracht krijgt.[93] De economische situatie vraagt er volgens de Democraten om dat het onderzoek snel gebeurt. Mocht herstel van het kabinet niet mogelijk blijken, dan dient er een interim-kabinet te komen, gebaseerd op de huidige coalitiepartners, met de taak de begroting voor 1983 voor te bereiden en nieuwe verkiezingen uit te schrijven.

Er komt weliswaar een informateur, met de brede opdracht een oplossing voor de huidige crisis te zoeken, maar het is er in de persoon van Steenkamp een van CDA-huize. Tijdens de informatieperiode probeert fractievoorzitter Brinkhorst meerdere malen tevergeefs de PVDA ertoe te bewegen om een reconstructie van het kabinet mogelijk te maken.[94] De sociaal-democraten zien daar echter geen ruimte voor. Dit keer is de val van het kabinet definitief. Daarmee zijn er nog twee mogelijkheden over: het demissionaire kabinet blijft aan tot aan de volgende verkiezingen, of een interim-kabinet van CDA en D'66 vult de periode tot aan de verkiezingen. Nadat Van Agt van VVD-leider Nijpels de toezegging heeft gekregen dat de VVD een interim-kabinet van CDA en D'66 niet bij voorbaat zal laten vallen, is het woord aan D'66: zullen de Democraten deelnemen aan een interim-kabinet met het CDA, gedoogd door de VVD?

Historische fractievergadering

Wanneer de Tweede-Kamerfractie, de Eerste-Kamerfractie en de bewindslieden van D'66 op 19 mei in de Marinierszaal van de Tweede Kamer vergaderen, blijken zowel de Tweede-Kamerfractie als de D'66-bewindslieden verdeeld te zijn over de vraag of D'66 aan het overgangskabinet moet deelnemen.

D'66-leider Terlouw voelt er niets voor om in navolging van de PVDA ook de D'66-bewindslieden hun ontslag te laten aanbieden. Terlouw is van mening dat de PVDA om oneigenlijke redenen uit het kabinet stapt en vindt de stap van de sociaal-democraten vanwege de economische situatie onverantwoord.[95] Maar voor Terlouw spelen meer factoren een rol. De D'66-voorman neemt het Den Uyl nog steeds kwalijk dat hij in 1977 de vorming van het tweede kabinet-Den Uyl heeft verknald, een kabinet waaraan D'66 met twee ministers had kunnen deelnemen. Behalve 'de kater van '77' speelt ook de antipathie die Terlouw in de loop van de tijd voor Den Uyl heeft gekregen een rol bij de afweging van de partijleider. Met Den Uyl heeft Terlouw vanaf het begin overhoop gelegen over het te voeren sociaal-economisch beleid. Heel anders is de verhouding van Terlouw met de CDA-bewindslieden. Met

hen kan hij veel beter overweg dan met de volgelingen van Den Uyl. Daar komt nog bij dat de PVDA stevige kritiek heeft geuit op het beleid en het functioneren van Terlouw. Hierdoor is Terlouw nog meer in de richting van het CDA gekropen. Kortom: Terlouw heeft er absoluut geen zin in om de PVDA gelijk te geven en met hen uit het kabinet te stappen. Hij maakt dan ook een persoonlijke keuze: hij laat Den Uyl vallen en kiest voor Van Agt. De breuk met de PVDA moet zo zichtbaar mogelijk zijn.[96] Terlouw is van mening dat het voor D'66 goed zal uitpakken als duidelijk wordt gemaakt dat de PVDA de veroorzaker van de breuk in het kabinet is en als CDA en D'66 vervolgens samen verder regeren. Het is een kwestie van uitleggen waarom het te voeren beleid juist is en als dat eenmaal lukt, zal de PVDA betalen voor het feit dat ze het kabinet heeft laten vallen.

D'66-minister van Defensie Van Mierlo meent dat het zo rationeel niet ligt. Ook hij wil niet met de PVDA samen uit het kabinet stappen. Van Mierlo wil dat het hele kabinet in demissionaire status aanblijft tot aan de volgende (vervroegde) verkiezingen.[97] De crisis is een feit, maar waar het om gaat is welk beeld er vervolgens ontstaat, zo houdt Van Mierlo zijn opvolger voor. Er mag geen beeld van verdeeldheid ontstaan waarbij PVDA en D'66 aan verschillende kanten van de breuk terecht komen. Van Mierlo is op dat moment druk doende om samen met Marcel van Dam de PVDA te bewegen om voor deze optie te kiezen.[98] Diverse mensen hebben ze al over de streep getrokken. Van Agt heeft een ultimatum gesteld, maar Van Mierlo meent nog twee dagen nodig te hebben om de PVDA zover te krijgen dat ze met de rest van het kabinet demissionair aanblijft. De D'66-fractie moet daarom om uitstel van het ultimatum vragen.

Tijdens de discussie staan de totaal verschillende strategische visies van Terlouw en Van Mierlo tegenover elkaar. Behalve het kabinet dreigt nu ook D'66 uit elkaar te vallen. De fractie laat echter weten dat ze Van Agt niet om uitstel zal vragen. Een meerderheid van de D'66-fractie is van mening dat de economische situatie het niet toestaat dat het land enkele maanden met een demissionair kabinet opgezadeld raakt. D'66 mag zich daarom niet aan regeringsverantwoordelijkheid onttrekken.[99] Maar dat de PVDA wel uit het kabinet stapt, moet ze zelf weten. Bovendien, zo menen enkelen, krijgt D'66 er in het overgangskabinet twee ministers bij. Met vijf ministers zal de partij zich nadrukkelijker kunnen profileren, zo is het idee.

Maar evenals de bewindslieden is ook de Tweede-Kamerfractie verdeeld. Fractielid Ernst Bakker is tegen deelname aan een overgangskabinet. Bakker acht het aanblijven van de D'66-bewindslieden in strijd met de strategieresolutie, waarin staat dat D'66 niet samen met CDA en VVD in een kabinet zal gaan zitten. Alleen met het CDA een kabinet vormen dat dankzij de houding van de VVD kan regeren, komt op hetzelfde neer, zo houdt Bakker zijn fractiegenoten voor.[100]

De meerderheid van de fractie lijkt echter toch te kiezen voor deelname aan het overgangskabinet. Aan het eind van de vergadering vraagt Bakker dan ook om een stemming. Bakker voelt namelijk wel aan dat fractievoorzitter Brinkhorst na afloop van de vergadering in perscentrum Nieuwspoort de pers te woord zal staan. Als hem daar gevraagd wordt of de fractie unaniem besloten heeft aan het interim-kabinet

deel te nemen, kan Brinkhorst zeggen dat er niet eens over is gestemd (lees: unaniem is in haar besluit). En dus wil Bakker een stemming.[101] Op dat moment ziet Brinkhorst de bui al aankomen: als zal blijken dat D'66 verdeeld is over de vorming van het overgangskabinet, kan dat grote gevolgen hebben. Brinkhorst doet met klem een beroep op de fractieleden om zich niet tegen het meerderheidsbesluit te keren, maar tevergeefs.[102] Drie dissidenten stemmen met Bakker mee: Gerrit Mik, Jan Veldhuizen en Grace Cotterel. Met als motivatie dat het interim-kabinet in de Kamer afhankelijk zal zijn van de gedoogsteun van de VVD, hetgeen haaks staat op het besluit van D'66 om een coalitie CDA-VVD-D'66 uit te sluiten, stemmen aldus vier van de zeventien Democraten tegen.

Door de val van het kabinet-Van Agt II en de vorming van Van Agt III raken de politieke verhoudingen in Nederland ernstig verstoord. D'66 en PVDA, de twee progressieve coalitiepartners, zijn aan verschillende kanten van de breuklijn terechtgekomen. PVDA-fractievoorzitter Meijer spreekt van een 'historische breuk' tussen PVDA en D'66, na vijftien jaar samenwerken. Ook bij de Democraten beseft men dat de keuze voor het interim-kabinet vergaande gevolgen heeft, in ieder geval op de korte termijn, voor de verstandhouding met de PVDA. Brinkhorst hekelt de arrogantie van de PVDA. Samenwerking met de PVDA is van essentieel belang, zo stelt hij, maar het kan niet zo zijn dat de PVDA bepaalt wie als progressief kan worden bestempeld. De fractievoorzitter van de Democraten spreekt echter de hoop uit dat samenwerking in de toekomst wel weer mogelijk zal zijn.[103]

Ondanks de onenigheid over de te volgen strategie mag, als de kogel eenmaal door de kerk is, gesproken worden van een in de partijtop breed gedragen besluit. De tegenstem van de vier fractieleden leidt niet tot een splitsing in de Democratische gelederen. Door de partijtop wordt benadrukt dat het besluit om met het CDA verder te gaan niet mag worden uitgelegd als een voorloper op de vorming van een CDA-VVD-D'66-kabinet. Door betrokkenen wordt bezworen dat dat niet het geval is en dat de breuk met de PVDA slechts van tijdelijke aard is.[104]

Naast het hoofdbestuur schaart ook de Adviesraad zich achter het besluit van de Tweede-Kamerfractie. De Adviesraad roept alle D'66-bewindslieden op om zitting te nemen in het interim-kabinet en, zoveel mogelijk in lijn met het regeerakkoord van PVDA, CDA en D'66, zich in te zetten voor een herkenbaar progressief beleid.[105]

Minister Zeevalking is verklaard tegenstander van het overgangskabinet, maar blijft wel aan als minister. Hij wil de zaak niet op scherp zetten. De vraag die velen bezighoudt is: wat doet Hans van Mierlo? De regeerperiode van Van Agt-II kenmerkte zich door een groeiende tweespalt tussen Van Mierlo en partijleider Terlouw. Zo verklaarde Van Mierlo zich voorstander van kernwapens, terwijl Terlouw mordicus tegen was. Ook in partijpolitiek opzicht blijven de twee D'66-voorlieden elkaars tegenstrevers. Terwijl Van Mierlo vasthoudt aan een eensgezind optreden met de PVDA, kiest Terlouw juist voor een lossere koers van de sociaaldemocraten. En met de strategische keuze van zijn partij ten aanzien van de kabinetscrisis is Van Mierlo het al helemaal niet eens.

De voormalig partijleider twijfelt lang of hij in het interim-kabinet zal aanblijven. Op een persconferentie op 24 mei legt hij uit waarom hij er uiteindelijk toch voor kiest om aan te blijven. Het risico dat hij als overloper bestempeld zal worden is levensgroot aanwezig, maar de doorslag heeft uiteindelijk het argument gegeven dat, zo verklaart Van Mierlo, de kans dat het interim-kabinet de basis vormt voor een kabinet CDA-VVD-D'66 groter is als hij er zelf niet bij zit.[106] Maar Van Mierlo blijft bovenal aan omdat hij wil voorkomen dat naar buiten toe wordt bevestigd dat hij van mening is dat D'66 op de verkeerde lijn zit. Door op te stappen zou Van Mierlo zich hebben gedistantieerd, hetgeen desastreus zou zijn geweest voor de partij. Een splitsing van de partij zou in dat geval zeker niet denkbeeldig zijn geweest. Hij weet dat zijn aanblijven door sommigen als verraad zal worden gezien, en hij blijft ook zeker niet uit overtuiging, maar de gevolgen voor de partij prevaleren.[107]

(R)appèl

D'66 krijgt door de gebeurtenissen in Den Haag zeer veel negatieve publiciteit te verduren en binnen de partij ontstaat onmiddellijk een (hernieuwde) discussie over de herkenbaarheid van D'66 als ondogmatische, progressieve partij. In de media wordt alweer gesproken over 'een crisis bij D'66' en ook binnen de partij worden profiel en strategie van D'66 weer ter discussie gesteld.

Naar aanleiding van de dalende peilingen en de problemen van D'66 in het kabinet, is in januari 1982 door Ernst van Altena, Cees Spigt en Ad van Tiel, alle drie voormalig lid van het hoofdbestuur van D'66, het initiatief genomen tot een fundamentele discussie over de koers van de partij. Ook Stijn Verbeeck en Hans Wijers, geen onbekenden in de partij, zijn betrokken bij het initiatief. Onder verwijzing naar het oorspronkelijke Appèl waarmee D'66 zich in 1966 presenteerde, noemen Van Altena c.s. zich (R)appèl.

Het idee voor de (R)appèlgroep is ontstaan na de verkiezingsroes in 1981. D'66 boekte toen weliswaar grote winst, maar de duidelijkheid van de partij liet voor sommigen nog veel te wensen over. De leden die de (R)appèlgroep vormen willen voorkomen dat de discussie binnen de partij over de wijze waarop zij zich in de nabije toekomst toe zou profileren en organiseren, stilvalt.

Begin januari 1982 ontvangen twintig partijgenoten een eerste aankondiging in de brievenbus. (R)appèl signaleert zoals zij zelf zegt een 'voor iedereen constateerbaar onbehagen'[108]. De groep wil dat onbehagen niet uitbuiten om uit te groeien tot een partij binnen de partij en zo de macht over te nemen, laat staan om het tot een splitsing te laten komen. (R)appèl wil daarentegen de 'verontrusting tot motor maken van positieve activiteit'[109]. Het is precies deze toelichting die ervoor zorgt dat het hoofdbestuur van D'66 de (R)appèlgroep positief probeert te benaderen. Het bestuur verwacht dat het initiatief tot een positieve discussie in de partij zal leiden, hetgeen als zeer nuttig wordt ervaren. Mogelijk dat deze discussie kan leiden tot besluitvorming op het partijcongres, zo is de insteek van het hoofdbestuur.[110]

Eén ding baart het hoofdbestuur wel zorgen. Als (R)appèl vóór de komende gemeenteraadsverkiezingen met haar manifest komt, zoals de groep heeft aangekondigd, zou dit wel eens een negatief effect kunnen hebben op de resultaten bij de verkiezingen. Het beeld zou kunnen ontstaan dat D'66 een verdeelde partij is, waarin het bestuur een strijd levert met een dissidente beweging. Dat beeld moet worden voorkomen en daarom wil het hoofdbestuur voorkomen dat de initiatiefnemers van (R)appèl voor de gemeenteraadsverkiezingen op 2 juni de publiciteit zoeken.[111] Na overleg tussen de (R)appèlgroep en het hoofdbestuur wordt afgesproken dat (R)appèl op zijn vroegst op 7 juni naar buiten zal treden.[112]

Daarmee is de verontrustheid echter niet weggenomen. De Tweede-Kamerfractie van D'66 is van mening dat het pamflet met het oog op de vervroegde Kamerverkiezingen veel schade kan doen. De Kamerfractie oefent dan ook druk uit op de (R)appèlgroep om het stuk pas na de verkiezingen in september te publiceren, maar tevergeefs.

Bij de gemeenteraadsverkiezingen op 2 juni 1982 wordt duidelijk hoezeer de kiezers D'66 het optreden van de partij aanrekenen. Van herstel na de Provinciale-Statenverkiezingen is in het geheel geen sprake. In vergelijking met de Tweede-Kamerverkiezingen van 1981 wordt de partij meer dan gehalveerd. Omgerekend zou D'66 nog slechts zeven Kamerzetels krijgen.[113] Terecht legt fractievoorzitter Brinkhorst de oorzaak van de verkiezingsnederlaag duidelijk bij het beleid op landelijk niveau. D'66 is gestraft voor het feit dat de partij niet zichtbaar was tussen de coalitiepartners CDA en PVDA en deelnam aan een kabinet dat niet in staat was te regeren, aldus de fractievoorzitter.[114] De lokale D'66-politici zijn de dupe geworden van de benedenmaatse prestaties van de partij op landelijk niveau, aldus Brinkhorst. 'Ik weet heel goed hoe machteloos vele D'66-raadsleden, aspirant-raadsleden, steunfracties en afdelingen zich gevoeld hebben. Jaren van hard werken zijn door de 'Haagse' politiek in een klap tenietgedaan'[115], aldus Brinkhorst.

Vijf dagen na de gemeenteraadsverkiezingen, op 7 juni 1982, verschijnt het pamflet van (R)appèl, dat de titel 'Democraten '66: duidelijk blijven. Een fundamenteel manifest van (R)appèl' heeft meegekregen. Volgens (R)appèl is het te makkelijk om de regelmatig gehoorde kritiek op de onduidelijkheid van de partij af te doen als onzin. Een onduidelijke identiteit, zo stellen de opstellers van het pamflet, biedt mensen onvoldoende identificatiemogelijkheden en weert potentiële leden af om lid te worden. Naast het feit dat het ontbreken van een duidelijke D'66-identiteit kiezers afstoot, mist de partij voor zichzelf ook een duidelijke grondslag voor het politiek handelen, zo stelt de (R)appèlgroep. 'D'66 heeft zich vanaf de geboorte niet willen vastleggen op een beginselprogramma. Beginselen leiden in de politieke praktijk maar al te gauw tot verstarring op een "heilig" maar onhaalbaar ideaal. Uit angst daarvoor heeft D'66 evenwel steeds verzuimd het eigen fundament dan wel duidelijk te maken: het identiteitsplaatje waarmee de eigen plaats in de frontlinie bepaald kan worden.'[116] Deze twee argumenten zijn wat betreft de (R)appèlgroep

aanleiding voor de partij om de D'66-fundamenten duidelijker vast te leggen. D'66 moet zich volgens de (R)appèlgroep duidelijker afficheren als een alternatief voor die kiezers die zich niet thuisvoelen bij PVDA of VVD. 'Er moet een alternatief zijn voor de grote groep kiezers die in de PVDA de voortdurende solidariteit met de zwakste in de samenleving waardeert, maar de dogmatische hang naar dirigisme en ongeremde groei van de collectieve sector afwijst. (...) De groep dus die zich nooit tot het conservatieve kamp zal bekeren omdat principiële solidariteit daar ontbreekt.'[117] In het pamflet wordt uitgebreid ingegaan op het karakter van D'66, dat door de (R)appèlgroep van een serie duidelijke etiketten wordt voorzien: D'66 als democratische, vooruitstrevende, radicale, tolerante, anarcho-liberale partij.

De (R)appèlgroep zet ook vraagtekens bij de organisatie en intern functioneren van D'66. Door het voortdurende geldtekort blijft de professionalisering van de belangrijkste bestuursfuncties een illusie. De partij heeft nog te veel het karakter van een groepje amateurpolitici, zo stelt (R)appèl. Omdat functies in de partij niet betaald worden, stellen bovendien alleen zij die zich dat kunnen veroorloven zich kandidaat. In het pamflet wordt een aantal voorstellen gedaan om de organisatie van de partij te hervormen. De bevoegdheden van de verschillende partijgeledingen moeten beter verdeeld worden met het doel de organisatie in dienst te laten staan van de uitvoering van de ideeën. Leden van het dagelijks bestuur moeten voortaan betaald krijgen. Door versterking van het landelijk secretariaat en de aanstelling van politieke coördinatoren in de afdelingen moet de partijstructuur gestroomlijnd worden. En de Adviesraad moet weer worden opgeheven. Ondanks dat (R)appèl het orgaan wil afschaffen, krijgt het initiatief de steun van de Adviesraad van D'66. In een reactie stelt de Adviesraad 'dat de in het manifest aan de orde gestelde onderwerpen van essentieel belang zijn voor D'66' en hekelt de raad het hoofdbestuur, dat 'het initiatief had moeten nemen tot een discussie daarover in de partij.'[118] De Adviesraad roept het hoofdbestuur op hiervoor alsnog zorg te dragen.

In de loop van 1982 wordt de (R)appèlgroep een soort klaagmuur voor verontruste partijleden, iets wat na het partijcongres in juli en de verkiezingen in september alleen nog maar toeneemt. Eind september zijn ongeveer 1.000 (R)appèls verkocht en bedraagt de respons 18%. De leden van (R)appèl reizen het land door om hun ideeën in de afdelingen uit te dragen en het hoofdbestuur plant alsnog een discussie over de voorstellen op het volgende congres. 'Zolang het streven van (R)appèl naar de vorming van een krachtig politiek centrum in de partij nog niet is gerealiseerd, zal de (R)appèlgroep haar verantwoordelijkheid niet schuwen en ad hoc uitspraken doen die voortvloeien uit het positief-kritisch volgen van het politiek handelen in de partij of het signaleren van aanzienlijke koersafwijkingen. (...) (R)appèl zal geen zetels bezetten, maar wel proberen hen die daar zitten op het puntje van hun stoel te houden: alert, strijdvaardig en progressief!'[119], verklaren de opstellers van het manifest. Op 1 mei 1983 besluiten zij hun beweging echter al weer op te heffen.

Extra partijcongres

Behalve de commentaren naar aanleiding van de vorming van het overgangskabinet en de manifestatie van (R)appèl, ontstaat er nog meer onrust in de partij, als Jan Terlouw aan de vooravond van het verkiezingscongres een interview geeft in *Elseviers Weekblad*, waarin hij zegt de partij op het komende congres te zullen adviseren een centrum-rechtse coalitie niet langer uit te sluiten.[120]

De vorige congresresolutie, waarin een dergelijke blokkade nog wel was opgenomen, was ingegeven door de oppositie die de partij had gevoerd tegen het CDA-VVD-kabinet en het idee dat het derhalve ongeloofwaardig zou zijn om vervolgens aan een dergelijke combinatie mee te doen. Terlouw constateert dat de samenwerking met de PVDA echter geen succes is gebleken. Hoewel ook de partijleider een voorkeur houdt voor de coalitie met de PVDA, zou ook een rechtse combinatie opengehouden moeten worden. De gedoodverfde lijsttrekker van D'66 voegt eraan toe dat hij zijn kandidatuur voor het lijsttrekkerschap afhankelijk zal stellen van de uitspraak van het partijcongres.[121] Met andere woorden: als de Democraten een coalitie met CDA en VVD uitsluiten, zal Terlouw niet beschikbaar zijn voor het lijsttrekkerschap van D'66.

Het onder alle omstandigheden afwijzen van een kabinet met CDA en VVD betekent in de praktijk dat D'66 zich afhankelijk stelt van de PVDA. Dat Terlouw daar niet voor voelt en derhalve als volledig onafhankelijke partij aan de verkiezingen wil deelnemen, behoeft dan ook geen verrassing te zijn. Dat hij zijn standpunt in een interview naar buiten brengt, is echter minder verstandig. De uitspraken van Terlouw overvallen de hele partij en veel partijgenoten vatten het op als een trap tegen het zere been.[122] De Democraten zijn het niet gewend om door hun politiek leider dergelijke koerswijzigingen opgelegd te krijgen. 'D'66 is er allergisch voor om van bovenaf gecommandeerd te worden.', reageert fractievoorzitter Brinkhorst en ook het hoofdbestuur is buitengewoon ontstemd over het interview van Terlouw.[123]

De discussie die na de val van het kabinet-Van Agt begon, krijgt door het interview met Terlouw een nieuwe dimensie. Dit tot verbazing van Terlouw zelf. De discussie zou immers over de inhoud van het beleid moeten gaan en niet over wie het met wie doet, verklaart de partijleider achteraf.[124] De naïeve opstelling van de partijleider wekt alom verbazing binnen D'66. Slechts enkelen weten op dat moment al dat Terlouw heeft besloten bij de komende verkiezingen niet opnieuw als lijsttrekker te willen optreden.[125]

Kort na het interview van Terlouw in *Elsevier* verschijnt in de grote dagbladen een advertentie van een zestal D'66'ers, onder wie Tweede-Kamerlid Chel Mertens, met een oproep om een bezinningsdag bij te wonen over het profiel en de strategie van D'66. Ook dit zestal zal, net als de (R)appèlgroep, de partijleden aanzetten tot een diepgaande discussie. In de advertentie wordt een niet gering aantal redenen opgesomd om aan de bezinning deel te nemen: de nederlagen bij de Staten- en raadsverkiezingen, de aanvaarding van Van Agt als premier, het ontbreken van een progres-

sief D'66-profiel en de vorming van het interim-kabinet. En als druppel in de spreekwoordelijke emmer de uitspraken van Terlouw, de partijleider die volgens Mertens via de pers de partijkoers probeert te dicteren. Terlouw op zijn beurt constateert tevreden dat de door hem geëntameerde richtingendiscussie is losgebrand.[126]

De initiatiefnemers van de bezinningsdag zouden het liefst zien dat het hoofdbestuur van D'66 hun initiatief overneemt. Het bestuur, dat niet op de hoogte was van de advertentie van Mertens en de zijnen, is echter allerminst gelukkig met het initiatief.[127] Voor 17 juli staat reeds een partijcongres gepland en de bezinningsdag van 'de zes' is op 26 juni. Maar de initiatiefnemers weten zich inmiddels gesteund door de Tweede-Kamerfractie en het hoofdbestuur neemt het initiatief toch over. De algemene mening is wel dat de onverwachte publicatie van de groep van zes, onder leiding van nota bene een Kamerlid, het zoveelste voorbeeld is van het gebrek aan communicatie in de partij.[128]

Op 26 juni komen zo'n 800 D'66'ers in Krasnapolsky in Amsterdam bijeen. De discussie gaat maar over één ding: de uitspraak van Terlouw twee weken eerder. Al snel wordt duidelijk dat de aanwezige Democraten zich geen dictaat van hun partijleider laten voorschrijven. Terlouw krijgt forse kritiek van de Amsterdamse wethouder Wolffensperger, de fractievoorzitter in het Europees Parlement Aar de Goede en D'66-senator Jan Vis. 'Het loopt slecht met ons af als we onze traditionele positie tussen CDA en PVDA verlaten', houdt Vis de Democraten voor. En als Terlouw dan geen lijsttrekker meer wil zijn, jammer dan. 'Laten we niet iemand kiezen waarvan we denken dat hij het 'naar buiten' goed doet maar niet past bij de koers van de partij.'[129] Daarmee laat Vis de partijleider openlijk vallen. En dat doen in feite ook de andere aanwezigen. In overgrote meerderheid verklaren de aanwezige Democraten zich tegen samenwerking met CDA en VVD.

Formeel heeft de partijbijeenkomst geen besluitvormende bevoegdheden, maar niettemin heeft de uitspraak van de aanwezigen wel hetzelfde gewicht. 800 D'66'ers hebben zich nogmaals vastgelegd op de eerder bepaalde koers en samenwerking in een centrum-rechts kabinet afgewezen Terlouw zelf schittert door afwezigheid, ondanks het feit dat het hoofdbestuur het initiatief voor de bijeenkomst heeft overgenomen. 'Het was in Amsterdam een groep zonder veel legitimiteit', verklaart Terlouw als hij achteraf op zijn afwezigheid wordt aangesproken. 'Ik vond het onjuist om met zo'n groep te discussiëren.'[130] Terlouw herhaalt nogmaals zijn standpunt dat D'66 op zoek moet naar een andere lijsttrekker als de partij vasthoudt aan de blokkade.[131]

Het laatste woord is aan het partijcongres op 17 juli. Een NIPO-enquête toont ondertussen aan dat nog maar 45% van de D'66-aanhang het optreden van Jan Terlouw steunt.[132] Als er één ding duidelijk is aan de vooravond van het partijcongres op 17 juli, dan is het dat het hoofdbestuur van D'66 de zaken totaal niet meer in de hand heeft. Van alle kanten krijgt het bestuur kritiek. Overal in de partij broeit het en binnen het hoofdbestuur is men bang dat de zaken op het congres van 17 juli uit de hand zullen lopen.[133]

Geen alternatieven voor Terlouw

Omdat het na het interview in *Elsevier* onzeker is geworden of Terlouw bij de komende verkiezingen de lijsttrekker van D'66 zal worden, wordt binnenskamers gewerkt aan een alternatief scenario: de zoektocht naar een nieuwe lijsttrekker wordt gestart. Een hoofdbestuurstrio, bestaande uit de voorzitter, de vice-voorzitter politiek en de secretaris politiek, krijgt van het bestuur het mandaat om te spreken met mogelijke kandidaat-lijsttrekkers.[134] Laurens-Jan Brinkhorst wordt genoemd en ook Maarten Engwirda staat op het kandidatenlijstje van het hoofdbestuur. Als partijvoorzitter Van Berkom Brinkhorst peilt voor het lijsttrekkerschap, reageert deze zeer gedecideerd: Jan Terlouw moet lijsttrekker worden en niemand anders. Brinkhorst wil niet dat het hoofdbestuur nog andere kandidaten benadert. De fractievoorzitter verwacht namelijk niet dat er in de partij nog andere geschikte kandidaten rondlopen. Brinkhorst krijgt van Van Berkom zijn zin en is dan ook de enige die door het hoofdbestuur wordt gepolst.[135]

Bij de interne vaststelling van de kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen werpt zich vervolgens toch nog een kandidaat in de strijd. Gerrit Mik stelt zich kandidaat voor het lijsttrekkerschap en werpt zich daarmee op als tegenkandidaat van Jan Terlouw. Mik vertegenwoordigt de linkervleugel van de partij. Zijn kandidaatstelling kan gezien worden als een directe reactie op de twijfel die binnen D'66 is gerezen omtrent de kandidatuur van Terlouw, na diens uitspraken over een centrum-rechts kabinet. Daarin ligt voor Mik ook de motivatie om zich kandidaat te stellen. Alleen de fractieleden die tegen deelname van D'66 aan het interim-kabinet stemden, voeren een werkelijk progressief beleid, houdt Mik de Democraten voor.[136] Opnieuw doen 'verontruste leden' van zich spreken. Van drie van hen ontvangen zo'n 200 D'66-leden een brief in de bus met de oproep om Mik te steunen. Volgens hen is alleen Gerrit Mik 'zowel in staat de partij bijeen te houden als een door het congres uitgezette progressieve koers vast te houden.'[137] Terlouw ondertussen, verklaart alleen als lijsttrekker te willen optreden. Met een lagere plaats op de lijst zal hij geen genoegen nemen. En mocht hij na de verkiezingen minister worden, dan legt hij het leiderschap van de partij eveneens neer.

Tijdens de vergadering van het hoofdbestuur op 15 juli wordt de uitslag van de interne poststemming bekend.[138] De partijleden blijken Ineke Lambers op de eerste plaats te hebben gezet. Terlouw komt, na Brinkhorst en Engwirda, als vierde uit de bus. Mik wordt achtste. Voor Terlouw is de vierde plaats een enorme mentale dreun. Hij is er zeer door aangeslagen en overweegt zich uit de kandidaatstelling terug te trekken.

Strategiediscussie in het hoofdbestuur

De discussie over de strategieresolutie, waarin D'66 voorafgaand aan de komende verkiezingen duidelijkheid wil scheppen over de gewenste samenwerking met ande-

re partijen na de verkiezingen, is door de uitlatingen van Terlouw onder druk komen te staan. De conceptresolutie, die het hoofdbestuur aan het partijcongres zal voorleggen, komt dan ook niet zonder slag of stoot tot stand.

De conceptresolutie gaat uit van een progressief beleid als voorwaarde voor deelname van D'66 aan het kabinet. De aanvankelijke formulering van de resolutie, waarin wordt gesteld dat 'D'66 de kans op het voeren van een progressief beleid door een kabinet met CDA en VVD te klein acht'[139], duidt erop dat het hoofdbestuur het partijcongres voorstelt een kabinet van CDA, VVD en D'66 te blokkeren. Binnen de partijtop kan men het echter niet eens worden over deze formulering. Terlouw zal immers nooit akkoord gaan met een dergelijke blokkade. Onder druk van Terlouw wordt de tekst van de strategieresolutie gewijzigd. In de nieuwe versie van de resolutie staat dat 'in de komende regeerperiode een progressief beleid dient te worden gevoerd door een kabinet dat kan steunen op een ruime meerderheid in het parlement, waarin D'66 als onafhankelijke progressieve partij bereid is verantwoordelijkheid te dragen.'[140] Tot zover verschilt de resolutie weinig van de strategieresolutie uit 1981. Ook de nadruk op de beleidspunten milieu, vrede en veiligheid, emancipatie en de sociaal-economische problematiek mag niet verbazen. Het verschil zit in de voorkeur voor samenwerking met andere partijen in geval van regeringsdeelname van D'66. De Democraten spreken een voorkeur uit voor een kabinet van (opnieuw) CDA, PVDA en D'66 of van PVDA, VVD en D'66. Andere combinaties zullen alleen worden overwogen als deze twee onmogelijk zijn gebleken èn die andere combinatie een progressief beleid biedt waarin D'66 zich kan herkennen. Ondanks dat het voeren van een progressief beleid met het CDA en VVD als coalitiepartners niet erg waarschijnlijk wordt geacht, wordt samenwerking met deze twee partijen in een nieuw kabinet niet op voorhand uitgesloten. Maar als CDA en VVD samen een meerderheid in de Kamer behalen, zal D'66 niet bij een centrum-rechtse coalitie aanschuiven.[141]

De mogelijkheid om toch met CDA en VVD een coalitie te voeren is het meest in het oog springende verschil met de strategieresolutie die een jaar eerder door hetzelfde D'66-congres is aanvaard. Toen had D'66 drie jaar lang oppositie gevoerd tegen een CDA-VVD-kabinet, dat een behoudend (niet-progressief) beleid had gevoerd. Op grond daarvan oordeelde het partijcongres toen dat het voeren van een progressief beleid in een regering met CDA en VVD moest worden uitgesloten en dat in het verlengde daarvan deelname van D'66 aan een dergelijke regeringscombinatie moest worden uitgesloten. In deze resolutie staat de inhoud van het te voeren beleid voorop. Bij iedere deelname van D'66 aan een regeringscombinatie zullen er voldoende waarborgen moeten zijn voor een progressief beleid. Voor een dergelijk beleid wordt de PVDA wel als noodzakelijke partner beschouwd. Voor het CDA of de VVD als derde regeringspartner wordt geen voorkeur uitgesproken.[142] Na een lange discussie in het hoofdbestuur wordt op 12 juni 1982 deze conceptresolutie, een compromis, vastgesteld. De kaarten voor het verkiezingscongres van de Democraten zijn geschud.

Beladen verkiezingscongres

Wie wordt de lijstrekker bij de komende verkiezingen? En stelt de partij zich eensgezind achter de te volgen strategie of komt het tot een scheuring? Daar draait het congres in de eerste plaats om. Op 16 en 17 juli 1982 (voor veel partijleden midden in de vakantie) komen liefst 2.000 Democraten naar Amersfoort om het beladen partijcongres bij te wonen. Volgens de politicoloog Koole is het daarmee het best bezochte naoorlogse partijcongres.[143]

De vierde plaats op de kandidatenlijst is bij Terlouw hard aangekomen. Echte alternatieven voor Terlouw zijn er echter ook niet. De nummer één van de lijst, Ineke Lambers, heeft zich niet kandidaat gesteld voor het lijsttrekkerschap omdat ze Terlouw beter vindt. En hoewel Terlouw in Maarten Engwirda zijn meest geschikte opvolger ziet, is zijn verkiezing, met een derde plaats bij de poststemming in het achterhoofd, niet erg waarschijnlijk. Mik, de vertegenwoordiger van de linkervleugel en op voorhand de meest geduchte tegenstander van Terlouw, is met zijn teleurstellende achtste plaats op de lijst evenmin kansrijk.

Op de vrijdagavond voor het congres laat Terlouw aan de politieke top van D'66 weten dat hij afziet van zijn kandidatuur voor het lijsttrekkerschap. Terlouw heeft al vanaf maart twijfels over zijn partijleiderschap. Op aandringen van de Tweede-Kamerfractie is hij aangebleven, maar de uitslag van de schriftelijke stemming is voor Terlouw een duidelijk signaal dat de partij hem liever niet als lijsttrekker ziet optreden.[144] Partijvoorzitter Van Berkom doet een beroep op Terlouw om zijn besluit nu nog niet te nemen en ook Hans van Mierlo staat diezelfde avond nog bij Terlouw voor de deur. Evenals Van Berkom probeert ook Terlouws voorganger als lijsttrekker en eeuwige tegenpool hem over te halen om zijn kandidatuur toch te handhaven, maar tevergeefs. De volgende ochtend laat Terlouw in een brief aan het hoofdbestuur weten niet langer beschikbaar te zijn als lijsttrekker. Terlouw schrijft aan de partijvoorzitter:

> 'Al enige tijd heb ik sterk het gevoel dat het vertrouwen tussen de leden van D'66 en mij aanzienlijk is verminderd. Dit vermoeden is bevestigd door de schriftelijke stemming over de Kamerkandidaten. Daardoor is mijn geloofwaardigheid als kandidaat-lijsttrekker aangetast. De discussie over de strategieresolutie die zo dadelijk zal worden gehouden dreigt, in de ogen van sommigen, te worden vertroebeld door de opvatting die ik koester over het leggen van blokkades. Daarom acht ik het juist om er niet vanmiddag eenvoudigweg vanaf te zien mij kandidaat te stellen, maar u nu al mee te delen dat ik niet beschikbaar ben als lijsttrekker voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 8 september aanstaande.'[145]

Het is de ochtend van de eerste dag van het congres en tijd om uitgebreid intern beraad te houden is er niet meer. Dit is de dag waar het op aankomt. Wat het hoofdbestuur betreft de dag waarop de eigen resolutie wordt aangenomen en het lijsttrek-

kerschap van Terlouw wordt verzekerd. Maar die ochtend ziet het daar allerminst naar uit.

Partijvoorzitter Van Berkom besluit, na overleg met enkele medehoofdbestuursleden, de brief van Terlouw aan het congres voor te lezen, zodat iedereen weet hoe de vlag erbij hangt. Als Van Berkom is uitgesproken blijft het doodstil. Geen applaus omdat Terlouw opstapt, ook niet van zijn tegenstanders. Henk Zeevalking stelt het congres voor ruimte op de agenda in te passen voor een plenaire discussie over de brief van Terlouw. Hoewel in eerste instantie akkoord, wordt het punt later weer door het congres van de agenda geschrapt. Eerst de discussie over de strategieresolutie, dan de verkiezing van de lijsttrekker, zo oordeelt het congres.

Na langdurige discussies en emotionele debatten krijgt het congres drie keuzes voorgelegd: een open strategie, waarbij D'66 onafhankelijk de verkiezingen ingaat en na de verkiezingen besluit met welke partijen het programma het meest gerealiseerd kan worden; een voorkeurscoalitie zonder uitsluiting van andere mogelijkheden (de hoofdbestuursresolutie); en een voorkeursresolutie met uitsluiting van een CDA-VVD-D'66-coalitie. De open strategie krijgt nauwelijks steun, waarmee het debat zich toespitst op de vraag of D'66 wel of niet een coalitie met CDA en VVD uitsluit. Met een kleine meerderheid bij de schriftelijke stemming (856 stemmen voor, 816 stemmen tegen) wordt het blokkadevoorstel verworpen.[146] De voorstanders van de blokkade dragen hun verlies op waardige wijze. De rijen van het congres sluiten zich weer en de hoofdbestuursresolutie, in de lijn van Terlouw, wordt aangenomen. Een motie, waarin wordt gevraagd om een extra ledenvergadering indien D'66 toch zou overwegen om met CDA en VVD in zee te gaan, wordt eveneens aangenomen.

De blokkade van het CDA-VVD-D'66-kabinet is in principe van tafel en daarmee staat de weg open voor Terlouw om zich toch als kandidaat lijsttrekker aan te bieden. Maar de klap van de vierde plaats op de lijst en de breuk in het vertrouwen zijn nog steeds bij Terlouw aanwezig. Is de congresuitspraak inderdaad een uiting van vertrouwen in zijn strategie, vraagt Terlouw zich af. In een bijzaaltje van de congreslocatie, het 'koortskamertje', proberen achtereenvolgens Van Berkom, Brinkhorst en Van Mierlo om Terlouw over te halen. Na een tijdje alleen zijn om na te denken, laat Terlouw weten alsnog bereid te zijn het lijsttrekkerschap op zich te nemen. Bij de stemming moet hij nog wel aanvaarden dat eenderde van de stemmen naar zijn tegenstander Mik gaat.

Veel Democraten zijn ontstemd over de gang van zaken rondom het lijsttrekkerschap. Schokkend, D'66-onwaardig, slecht voor de politiek, weerzinwekkend, zijn een aantal van de typeringen van Democraten die erbij waren. Volgens velen is er sprake van manipulatie en een vooraf opgezet plan. Al snel gaat het gerucht dat Terlouw zijn brief in samenspraak met het hoofdbestuur zou hebben opgesteld, teneinde het congres onder druk te zetten om geen blokkade tegen een centrum-rechts kabinet in de strategieresolutie op te nemen. Van een dergelijke opzet is echter geen sprake geweest. Van Berkom had Terlouw niet van tevoren verteld dat hij de brief

aan het congres zou voorlezen. Manipulatie is wel een terechte typering, zoals Van Berkom ook ronduit toegeeft, maar het partijbelang vereiste nu eenmaal dat het congres voor de stemming over de strategieresolutie kennis zou dragen van de eventuele gevolgen, zo argumenteert de partijvoorzitter.[147]

Op 22 juli evalueert het hoofdbestuur het congres.[148] Het hoofdbestuur ervaart het eigen optreden over het geheel genomen niet fraai, maar gezien de omstandigheden van het moment wel verdedigbaar. En men is tevreden over de uitslag. Volgens partijvoorzitter Van Berkom is de grootste winst van de resolutie gelegen in het feit dat, nu D'66 geen enkele partij of coalitie op voorhand uitsluit, de andere partijen zich niet langer vrijblijvend kunnen opstellen. Terlouw probeert ondertussen de onzekerheid over zijn lijsttrekkerschap weg te nemen. Hij zal het besluit van het congres loyaal uitvoeren. Terlouw bezweert de partijleden dat hij 'met grote hardnekkigheid zal verdedigen wat D'66 het laatste jaar heeft gedaan.'[149]

De Tweede-Kamerverkiezingen

Aan Jan Veldhuizen de taak om de partij na de nederlaag bij de provinciale en gemeentelijke verkiezingen opnieuw op te laden voor de campagne voor de Kamerverkiezingen. De negatieve trend, 11,1% in mei 1981, 8,3% in mei 1982 en 5,3% in juni 1982, moet worden gestopt en zo mogelijk worden omgebogen.

Aan het campagneplan van Veldhuizen zal het niet liggen. Hierin wordt in een goede analyse een realistisch beeld gegeven van de situatie waarin D'66 zich bevindt. Ondanks dat in het Regeerakkoord een grote D'66-inbreng was terug te vinden, is in het kabinet zeer weinig D'66 te herkennen geweest, stelt Veldhuizen. D'66 is nauwelijks aanwezig geweest in de strijd over belangrijke onderwerpen op sociaal, economisch en financieel beleid. Daar komt bij dat door het kabinet een aantal moeilijke beslissingen is genomen die in strijd waren met de D'66-opvattingen. De noodzaak van deze beslissingen is door D'66 te weinig uitgelegd. De kiezers vinden dan ook dat in het regeringsbeleid te weinig van de denkbeelden van D'66 is terug te vinden.[150] Door de breuk met de PVDA en de keuze voor het overgangskabinet met het CDA is D'66 voor veel kiezers in het conservatieve kamp terechtgekomen. Voor velen is het niet meer duidelijk wat men aan D'66 heeft: de partij zegt progressief te zijn, maar kiest wel het CDA boven de PVDA. Jan Terlouw heeft niet gebracht wat de kiezers van hem verwachtten. Terlouw had een matige start als minister, moest een aantal moeilijke keuzes maken en was niet zichtbaar tussen Den Uyl en Van Agt. De conclusie van Veldhuizen: 'Het is niet de schuld van de kiezer dat zij D'66 niet (meer) zien zitten. D'66 zal zich zelf door middel van eigen initiatieven, getuigenis en personen haar eigen geloofwaardigheid moeten herstellen.'[151]

Op basis van de analyse van Veldhuizen luidt de campagneopdracht: 'het terugwinnen van het vertrouwen van de kiezer.'[152] Maar de campagne van D'66 zal noodgedwongen een uiterst beperkt karakter hebben. Veldhuizen heeft een begroting opgesteld die uitgaat van het noodzakelijke. In de campagne staan de sociaal-econo-

mische vraagstukken centraal. Hoe kan de economische crisis het best worden opgevangen, hoe moet het stijgende financieringstekort worden afgeremd en waar te bezuinigen? De campagnethema's lenen zich slecht voor een duidelijke profilering van D'66. Reeds tijdens de campagne is duidelijk dat de kans dat D'66 na de verkiezingen opnieuw aan een regeringscoalitie zal deelnemen uiterst gering is. De partij staat in de opiniepeilingen op fors verlies. Dat is nooit een goed uitgangspunt voor het voeren van een campagne. In de media wordt volop gespeculeerd over de mogelijkheid dat D'66 een centrum-rechtse coalitie van CDA en VVD zou kunnen aanvullen, indien deze twee partijen samen geen meerderheid halen. Partijleider Terlouw zou daar wel wat voor voelen, maar zijn partij niet. Omdat CDA en PVDA samen voldoende zetels in de wacht kunnen slepen om een kabinet te vormen, heeft het er alle schijn van dat de Democraten tot de oppositie veroordeeld zijn. Een van tevoren redelijk kansloze campagne dus. Dat is te merken aan de wijze waarop de andere partijen met D'66 omgaan: geen harde aanvallen, weinig snerende opmerkingen.

Lijsttrekker Terlouw bevindt zich in een lastige situatie. Als minister van Economische Zaken in de kabinetten-Van Agt II en III moet Terlouw het kabinetsbeleid verdedigen. Zowaar geen eenvoudige klus. Terlouw wordt in de campagne bijgestaan door een aantal mensen uit de top van de kandidatenlijst, de zogenaamde 'supertop', op die punten waar Terlouw moeite mee heeft, maar ook dat mag niet helpen. Terlouw neemt in de campagne geen afstand van zijn beleid en daardoor sluit de boodschap van Terlouw persoonlijk niet meer aan op het programma dat op het congres is aangenomen. Terlouw legt voornamelijk verantwoording als minister van economische Zaken, waardoor de D'66-boodschap in de campagne ontbreekt. Niemand bij D'66 is echt geïnspireerd om campagne te voeren. 'Je verandert er toch niets meer aan', is de algemene stemming. D'66 zit in de hoek waar de klappen vallen en de partij is niet meer in staat om een positief verhaal te houden. De D'66-campagne is een campagne zonder boodschap en zonder vooruitzicht.[153]

Op 8 september, de verkiezingsdag, ziet het politieke krachtenveld in Nederland er ineens heel anders uit. Het verlies van D'66 is groot. Van de zeventien zetels die ruim een jaar eerder onder Terlouw waren binnengehaald, houdt de partij er slechts zes over, een zetel minder nog dan in het debuutjaar 1967. In één harde klap wordt de 'vierde stroming' in Nederland teruggebracht van 11,05% van de stemmen tot 4,32%. Het verlies van D'66 is op dat moment het grootste verlies ooit in Nederland door een politieke partij geleden.

De PVDA wint drie zetels en wordt met 47 zetels de grootste partij. De grootste winst wordt geïncasseerd door de VVD. De grootste oppositiepartij boekt een winst van tien zetels en behaalt met 36 zetels de beste verkiezingsuitslag in het bestaan van de partij. Het CDA verliest drie zetels en komt op 45 zetels, waarmee de confessionele concentratie kleiner is dan ooit tevoren.

'Als er een prijs bestond voor het snel in de vernieling helpen van een succesrijke partij, dan zou die prijs dit jaar vast en zeker naar D'66 zijn gegaan'[154], stelt Jan Vis

na de verkiezingen. Scenario's als in 1974 doemen op, vooral bij veel oudgedienden. De partijtop is bang dat er opnieuw een exodus van leden op gang zal komen. In het partijblad *Democraat* is een smeekbede te lezen die de leden die erover denken om af te haken moet overhalen om dat niet te doen: 'Blijf nog even bij ons. Kijk het nog even aan, desnoods.'[155]

Het verlies is geen reden om de koers om te gooien. Hoewel van diverse kanten pleidooien hoorbaar zijn om 'een nieuwe start' te maken, om D'66 van een nadere aanduiding te voorzien, een beginselprogramma te schrijven of organisatorische wijzigingen door te voeren, is de partijtop van D'66 het er tijdens een 'bezinningsweekend' op 24 en 25 september in Soesterberg over eens dat D'66 'onafhankelijk en vanuit een vernieuwingsgezinde instelling moet blijven zoeken naar eigentijdse oplossingen voor de problemen die spelen', aldus het hoofdbestuur in een persbericht.[156]

De kabinetsformatie

Ondanks de halvering van de fractie bestaat bij D'66 toch de bereidheid om te praten over regeringsdeelname. Maar binnen het hoofdbestuur wordt de opvatting breed gedeeld dat het voor D'66 beter is om niet aan een nieuw te vormen kabinet deel te nemen, maar ongebonden en niet gehinderd door de noodzakelijke compromissen plaats te nemen in de oppositie. In de formatie stelt D'66 zich dan ook bescheiden op. In het advies aan de Koningin wordt geen combinatie met D'66 genoemd. Op 9 september adviseert D'66 om een informateur van PVDA-huize te laten onderzoeken of er een vertrouwensbasis tussen partijen geschapen kan worden zodat de vorming van een meerderheidskabinet mogelijk is.

Het is niet Jan Terlouw die namens D'66 de onderhandelingen bij de formatie zal voeren. De combinatie van minister van Economische Zaken en het vice-premierschap vindt hij een dermate zware taak dat hij niet ook nog eens de formatieperikelen erbij kan hebben. Terlouw voelt er ook weinig voor om opnieuw met Den Uyl en Van Agt om de tafel te moeten gaan zitten. Laurens-Jan Brinkhorst wordt door de fractie als onderhandelaar aangewezen.[157]

De VVD heeft de mogelijkheid van een PVDA-VVD-D'66-coalitie verworpen, zodat alleen een herstel van de oude coalitie voor D'66 nog open staat. VVD-leider Nijpels laat informateur Van Kemenade al snel weten alleen heil te zien in een formatie die gericht is op de vorming van een kabinet van CDA en VVD, eventueel aangevuld met D'66. Daarmee plaatst Nijpels zich al direct buiten de gesprekken, die met Den Uyl, Lubbers en Brinkhorst worden voortgezet. Op sociaal-economisch terrein en ten aanzien van het veiligheidsbeleid blijken de drie gesprekspartners echter te ver uit elkaar te staan. Al spoedig wordt duidelijk dat Lubbers en Nijpels de mogelijkheid van een CDA-VVD-combinatie willen onderzoeken. Informateur Scholten zal dit moeten bewerkstelligen.

Wanneer Scholten aan de slag gaat om een kabinet van CDA en VVD te onderzoeken, wordt D'66 gevraagd om aan te schuiven. Terlouw adviseert D'66-onderhandelaar Brinkhorst op dit verzoek in te gaan, maar Brinkhorst weigert.[158] In lijn met de uitspraak van het D'66-congres weigert Brinkhorst mee te doen aan een centrum-rechts kabinet. In een brief aan de informateur laat Brinkhorst weten dat de fractie van D'66 wel bereid is een eventueel regeerakkoord van CDA en VVD na totstandkoming te beoordelen om te bezien of deze voldoende basis biedt om steun te verlenen aan een dergelijk kabinet. Van tevoren instemmen met een centrum-rechtse combinatie, sluit Brinkhorst uit. Het conceptregeerakkoord wordt op 19 oktober ook aan D'66 voorgelegd. De D'66-fractie laat Scholten echter weten onvoldoende herkenningspunten in het conceptakkoord te zien. Met name het sociaal-economisch beleid en het veiligheidsbeleid worden door de Democraten afgewezen. Het antwoord, dat de Democraten op 21 oktober aan de formateur sturen, luidt dus 'nee'.[159]

CDA en VVD hebben samen een Kamermeerderheid en kunnen dus ook zonder D'66 een kabinet vormen. Alleen de invulling van het ministerschap van Defensie blijkt een probleem. Zozeer zelfs dat CDA-voorman Lubbers aan Hans van Mierlo vraagt om op persoonlijke titel aan te blijven als minister van Defensie in het te vormen CDA/VVD-kabinet, zonder dat D'66 zich gebonden hoeft te voelen aan het regeerakkoord. Dit voorstel wordt zowel door de partijtop van D'66 als door Van Mierlo zelf afgewezen.[160]

Terlouw en Brinkhorst verlaten de politiek

Op 28 oktober 1982 maakt Jan Terlouw bekend dat hij niet in de Tweede Kamer zal terugkeren. Hij legt zijn partijleiderschap van D'66 neer en daarmee komt een eind aan zijn loopbaan in de landelijke politiek. Op de persconferentie waarop Terlouw zijn beslissing publiekelijk maakt, legt hij uit waarom hij opstapt:

> 'Mijn beslissing om niet in de Kamer terug te keren heeft een politieke reden en geen andere. Ik vind dat het politiek voor mij de enige mogelijkheid is om de consequenties te trekken uit wat er is gebeurd. (...) De nieuwe koers van de partij moet uitgezet worden zonder de ballast van het verleden.'[161]

Terlouw legt niet alleen zijn partijleiderschap neer, maar zal ook zijn Tweede-Kamerzetel niet innemen. Terlouw vindt het beter om geen lid meer van de fractie te zijn 'om mijn opvolger niet voor de voeten te lopen'[162], zo verklaart hij. De nieuw gekozen fractievoorzitter, Maarten Engwirda, probeert Terlouw tevergeefs voor de D'66-fractie te behouden.[163] De post van Commissaris van de Koningin in Drenthe wijst Terlouw eveneens af.[164] Na zijn afscheid van de Nederlandse politiek vertrekt Terlouw naar Parijs, waar hij secretaris-generaal van de Europese Conferentie van Transportministers wordt.

Het hoofdbestuur van D'66 stelt in een reactie op het vertrek van Terlouw 'dat D'66 zonder Jan Terlouw nooit de rol in de Nederlandse politiek zou kunnen spelen die wij daadwerkelijk gespeeld hebben en nog zullen spelen.' Dankbaarheid is er voor 'zijn stroom van ideeën, de rust en de helderheid waarmee hij deze kon verwoorden, zijn bezielende leiding als fractievoorzitter en vooral zijn niet aflatende bereidheid duidelijk te maken dat D'66 in het Nederlandse politieke veld niet gemist kan worden.'[165] *NRC Handelsblad* schrijft naar aanleiding van het vertrek van Terlouw: 'Als politicus laat Terlouw de herinnering achter van een knap vertolker van het pragmatische D'66-ideeëngoed, van een steeds charmante en vooral kundig stemmentrekker, maar ook van een weinig indrukwekkende minister en een in de nadagen van zijn leiderschap veelvuldig gekwetst en geïrriteerd politicus.' Volgens *De Tijd* was Terlouw 'bereid zijn persoonlijk politiek hobbyisme en dat van zijn partij opzij te zetten voor beleid dat zijns inziens noodzakelijk was. Stelde dus zijn verantwoordelijkheidsgevoel boven persoonlijke en partijpolitieke belangen. Vroeger noemde men dat staatsmanschap.'[166]

Jan Terlouw is niet de enige die uit de actieve politiek verdwijnt. Twee weken voor de bekendmaking van Terlouws vertrek, lekt uit dat Laurens-Jan Brinkhorst, tot op dat moment fractievoorzitter van D'66 en onderhandelaar namens zijn partij bij de kabinetsformatie, gevraagd is voor de functie van EEG-ambassadeur in Japan. Van Brinkhorst was al langer bekend dat hij internationale ambities had. Voor de voormalig hoogleraar en oud-staatssecretaris voor Europese Zaken is Nederland te klein. In mei 1982 is Brinkhorst reeds gepeild voor de functie van EEG-ambassadeur in Washington. Toen hield de fractievoorzitter de boot nog af, maar tegen Tokyo zegt hij wel 'ja'.

Brinkhorst heeft het leiderschap van D'66 nooit geambieerd. Toen Terlouw zitting nam in het kabinet-Den Uyl is Brinkhorst tegen wil en dank tot fractievoorzitter gekozen. Velen zagen in hem de gedoodverfde opvolger van Terlouw als lijsttrekker van D'66. Maar Brinkhorst wilde niet:

> 'Zoals alom bekend, heb ik nooit het lijsttrekkerschap van de partij geambieerd. Toen ik door omstandigheden in 1981 tot fractievoorzitter werd gekozen, heb ik me bereid verklaard dat twee jaar te doen. Sindsdien is er wel een nieuwe situatie ontstaan. Na de verkiezingen van 8 september j.l. heeft de fractie dan ook op mijn voorstel besloten, dat een nieuwe voorzitter zou worden gekozen aan het eind van de kabinetsformatie. Waar ik nog steeds geen lijsttrekker voor de volgende ronde wil zijn, ligt het eerder voor de hand dat een ander, die daartoe wel bereid is, ook het voorzitterschap van de fractie op zich neemt.'[167]

Dat hij wel bereid was om fractievoorzitter te worden, zonder de ambitie om lijsttrekker te worden, noemt Brinkhorst zelf achteraf 'een grote fout'.[168]

Op dezelfde persconferentie waarop Jan Terlouw zijn vertrek bekend maakt, wordt Maarten Engwirda, tot dan toe financieel specialist van de D'66-fractie, verwelkomd als de nieuwe fractievoorzitter. Tijdens een fractieberaad in het Haagse hotel Corona is Engwirda bij acclamatie tot voorzitter van de fractie gekozen. Engwirda ziet het als zijn belangrijkste taak om D'66 als substantiële partij in het politieke krachtenveld te plaatsen. D'66 is niet opgericht om een splinterpartij te worden, zo stelt hij bij zijn aantreden als fractievoorzitter.[169] De huidige zes zetels in de Tweede Kamer noemt hij 'het minimum om enigszins geloofwaardig in de politiek te kunnen opereren.'[170] Engwirda is van plan om 'redelijk en zakelijk' oppositie te voeren, des D'66 dus. De partij zal zich in de breedte moeten ontwikkelen. Na een periode waarin de nadruk lag op de staatsrechtelijke vernieuwing, gevolgd door een fase waarin niet-materiële zaken de aandacht kregen, is het volgens Engwirda van het grootste belang dat ook over materiële onderwerpen zijn standpunt formuleert. Juist op dat punt, met name de sociaal-economische vraagstukken, heeft D'66 de afgelopen paar jaar geen antwoord geboden, zo vindt Engwirda. De leus 'het redelijk alternatief' wordt overboord gezet. Een negatieve benadering die uitgaat van een stem op D'66 bij gebrek aan beter, aldus Engwirda. De leus moet plaats maken voor een toekomst waarin D'66 duidelijk moet maken waarom juist D'66 gekozen moet worden.

Ook partijvoorzitter Jan van Berkom vertrekt. Hij acht zichzelf wegens overbelasting niet meer in staat het partijvoorzitterschap te combineren met een volledige professionele dagtaak bij het ministerie van Onderwijs. Er zijn maar weinig mensen binnen D'66 die het vertrek van Van Berkom betreuren. Hij wordt over het algemeen niet gezien als een sterke voorzitter. Onder Van Berkom heeft het bestuur nauwelijks gefunctioneerd. Royementsbesluiten hebben het bestuur volledig verdeeld. Van Berkom erkent dat hij weinig van het voorzitterschap heeft gemaakt. Met name de laatste maanden heeft hij er zijn buik van vol. Van Berkom is teleurgesteld in de mensen en in de politieke ontwikkelingen. Hij stelt zich terughoudend op en besluit zich niet meer herkiesbaar te stellen. 'Wetend dat je op een stuurloos schip zit, waarbij de golven zo hoog gaan dat je verzuipt, terwijl je toch de verantwoordelijke kapitein bent, dat is buitengewoon onaangenaam', zo vat Van Berkom zijn laatste maanden achteraf samen.[171]

Na de verkiezingen neemt vice-voorzitter politiek Bob van den Bos als waarnemend voorzitter de honneurs waar. Op het partijcongres wordt Jacob Kohnstamm met een niet mis te verstane meerderheid als nieuwe partijvoorzitter gekozen. 'Een gek moment om partijvoorzitter te worden', geeft hij toe, 'drie verkiezingsnederlagen in zes maanden tijd, drie gezichtsbepalende mensen weg in minder dan vier weken tijd.'[172] Kohnstamm staat voor de moeilijke taak de partij weer op de rails te krijgen. Niet alleen in electoraal opzicht, maar ook wat de organisatie betreft staat de partij er slecht voor. Kohnstamm treft een bijna failliete boedel aan. Na de spectaculaire groei in 1981 is een begroting opgesteld die is uitgegaan van die groei en van 15.000 betalende leden. Die begroting moet nu worden gehalveerd. 50.000 gul-

den blijkt te zijn verdwenen. Een vrijwilliger die voor de campagne heeft gewerkt blijkt betaalkaarten te hebben verduisterd en geïncasseerd.[173] Aan het feit dat hij met overtuigende cijfers is gekozen, kan Kohnstamm veel gezag ontlenen, iets wat hij nodig heeft om D'66 weer op de goede weg te helpen.

Democratisch Manifest

Na de verkiezingen begint voor de Democraten de noodzakelijke periode waarin wordt gezocht naar een nieuwe plaatsbepaling. Het geactualiseerde beleidsprogramma van D'66, dat in 1982 verschijnt, zal de basis vormen voor het handelen van D'66 in de komende vier jaar en tevens de basis vormen voor het nieuwe verkiezingsprogramma. De inleiding van het nieuwe beleidsprogramma bestaat uit dezelfde 'Uitgangspunten voor denken en handelen' uit 1979, de rest van het programma is geactualiseerd.

Naast het nieuwe beleidsprogramma komt D'66 onder de titel 'Perspectief '86' met een eigen visie op actuele beleidsvraagstukken voor de middellange termijn. Een verdergaande poging om tot een hernieuwde plaatsbepaling te komen moet echter komen uit de meer existentiële vragen. Als bijna vanzelfsprekend gevolg van de verkiezingsnederlaag komt dan ook al snel een diepgaande discussie op gang over de grondslagen van D'66. Niet alleen wordt er gezocht naar het hoe en waarom van het verlies, maar worden vragen gesteld als heeft D'66 grondslagen en rechtvaardigen deze het bestaan van een aparte partij als D'66? Hoe dienen die doelstellingen vertaald te worden in concrete beleidsvoorstellen en hoe worden die het beste aan de kiezers overgebracht?

Als leidraad voor deze discussie heeft het hoofdbestuur het denken en handelen van D'66 verwoord in 'Het Democratisch Manifest', op basis van interviews van Michiel ten Brink met onder andere Jan Glastra van Loon, Jan Vis en SWB-directeur Erik van der Hoeven geschreven door Aad Nuis.[174] Het Democratisch Manifest is een van de belangrijkste publicaties over de grondslagen van D'66. Het Manifest moet het beginpunt vormen van een brede discussie in de partijgeledingen, een aanzet tot het denken over de doelstellingen op korte en lange termijn. Het Manifest dient niet ter vervanging van het bestaande beleidsprogramma. Dat zal begin 1984 worden geactualiseerd, waarbij de Democratisch Manifest wel als basis zal dienen.

In het Democratisch Manifest zet Nuis het profiel van D'66 nauw omschreven en scherp afgebakend neer tegen de achtergrond van een maatschappijanalyse. Het vaststellen van het eigen profiel zoals dat in het Democratisch Manifest gebeurt, markeert, in de woorden van partijvoorzitter Kohnstamm, 'het begin van een nieuw hoofdstuk in de roerige geschiedenis van de Democraten '66.'[175] Die nieuwe fase wordt wel gekenmerkt door een impliciete oproep vast te houden aan de oorspronkelijke uitgangspunten van de partij. Een fundamentele democratische gezindheid en pragmatische instelling staan centraal als bepalend voor het karakter van D'66. Zij zijn volgens het Manifest terug te voeren op 'een dieperliggend respect

voor mensen' en 'een vaste wil om de bedreigde erfenis van de aarde ondanks alles zo goed mogelijk over te dragen op wie na ons komen.'

Volgens het Democratisch Manifest hebben de snelle en onvoorspelbare maatschappelijke ontwikkelingen aangetoond dat ideologieën geen uitkomst meer bieden in het politieke besluitvormingsproces.

> 'De toekomst is niet zeker. De loop van de geschiedenis ligt niet vast in onwrikbare wetten. Blauwdrukken van een ideale toekomst worden vaak al weggevaagd voor ze klaar zijn. Blindvaren op een dogmatisch politiek wereldbeeld is gevaarlijker geworden dan ooit. Des te noodzakelijker is het, zo goed mogelijk vooruit te zien en op grond daarvan een duidelijke politieke koers uit te zetten; steeds echter in het besef dat nieuw opdoemende problemen, dreigingen en mogelijkheden ieder moment kunnen dwingen tot bijstelling van de koers.'

Met andere woorden: de geschiedenis heeft het gelijk van pragmatisme als politieke grondhouding aangetoond. Ieder besluit en de resultaten van dat besluit moeten op enig moment op de proef worden gesteld en worden onderworpen aan open en democratische discussies, betoogt Nuis in het Democratisch Manifest.

> 'Vóór alles is D'66 een democratische partij. (...) Democratie is voor ons het meest rechtvaardige stelsel van besluitvorming; het stoelt rechtstreeks op het beginsel dat ieder in staat moet worden gesteld verantwoordelijkheid te dragen voor zichzelf en voor de gemeenschap. (...) Wezenlijk in onze opvatting van democratie is de noodzaak van controle op de macht.' Want: 'Macht is noodzakelijk voor het besturen van de samenleving, maar zij mag geen doel in zichzelf worden.' Een democratische cultuur vereist het in alle openheid en openbaarheid afleggen van verantwoording en een besluitvorming die minderheden respecteert, aldus het Manifest. 'Het streven naar meer democratie is een proces dat terugslag en voortgang kent, maar dat nooit aan een eind komt. De democratisering van de samenleving is daarom niet alleen vanaf het begin een fundamenteel actiebeginsel van D'66 geweest, het zal dat ook blijven in de toekomst.'

Vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit zijn (ook) voor D'66 belangrijke uitgangspunten. Maar ter onderscheid van andere partijen wordt daaraan een eigen invulling gegeven. Het Democratisch Manifest spreekt van de verwezenlijking van vrijheid in 'een open samenleving die in het teken staat van emancipatie', van gelijkwaardigheid die zich onderscheidt van gelijkschakeling doordat 'ieder mens de ruimte krijgt zijn talenten te gebruiken, op eigen manier maar met gelijke kansen' en solidariteit als 'een houding van respect voor de evenwaardige mens die er slechter aan toe is.' D'66 staat een open samenleving voor, 'waarin enkelingen sterk staan, zo lang mogelijk op eigen benen staan, en hun eigen weg kiezen.' Dat is wat anders dan een kil individualisme, schrijft het Manifest. 'Onze open samenleving is geen

bandeloze samenleving', mensen zullen zich binden aan andere mensen, aan samenlevingsverbanden en aan normen en waarden. Maar dan wel op grond van zelfstandig te maken keuzes: 'Het gaat erom dat het een keus is, geen lot dat door de druk van uitwendige omstandigheden wordt opgelegd.'

Ook het milieu staat voor D'66 centraal en zal dat ook blijven. 'D'66 stond vooraan bij het signaleren van de levensgevaarlijke aanslag op het natuurlijke milieu die zich bezig is te voltrekken, en bij het mobiliseren van de verdediging daartegen. D'66 zal die strijd nooit opgeven.' Het Manifest spreekt van een nauwe verwantschap van de partij D'66 met radicale vernieuwingsbewegingen, al kiest D'66 ervoor een 'realistische hervormer' te zijn.

Ook in het Manifest is een rol weggelegd voor het internationale aspect. D'66 heeft oog voor de internationale ontwikkeling, of dat nu gaat om economie, armoede of mensenrechten. De D'66-uitgangspunten voor nationale politiek gelden ook daarbuiten, stelt het Manifest, want de Nederlandse problemen zijn een onderdeel van internationale problemen en kunnen vaak alleen in internationaal verband worden opgelost.

Het Democratisch Manifest verzet zich tegen de bureaucratie en de verstarring die het bestuursklimaat in Nederland kenmerken. De democratische besluitvorming wordt gekenmerkt door verkokering en specialismen. Politieke partijen zijn de greep op de besluitvorming kwijt en een 'oerwoud' aan regels laat geen ruimte voor vernieuwing. Het bestuur dient af te stappen van het 'risicomijdend gedrag' en de greep op de besluitvorming te hernemen. Verantwoordelijken moeten weer verantwoording gaan afleggen.

Hoofdbestuur en fractie reageren zeer positief op het Democratisch Manifest. Maar niet iedereen is over het Manifest te spreken. Sommigen vinden het te vaag en te vrijblijvend. Volgens de critici gaat het Manifest niet diep genoeg in op inhoudelijke standpunten. Bij die kritiek wordt voorbijgegaan aan de functie die het Democratisch Manifest heeft te vervullen. In plaats van het eindpunt van een discussie, zoals een partijprogramma of een beleidsprogramma, is het Democratisch Manifest het beginpunt van een discussie binnen de partij. Het Democratisch Manifest is 'niet hèt stuk', betoogt het hoofdbestuur.

Er komen zoveel reacties op het Democratisch Manifest in de vorm van moties (het stuk zelf is niet amendeerbaar), dat het hoofdbestuur de Adviesraad vraagt om tot een selectie en bundeling van de reacties te komen. Om een onwerkbare situatie te voorkomen zullen alleen deze aan het congres worden voorgelegd. Ook zal een aantal reacties in de vorm van hoofdbestuursresoluties worden gegoten. Het voorjaarscongres 1983 schaart zich achter de essentie van het Democratisch Manifest, waarmee het Manifest verheven wordt tot uitgangspunt voor de verdere beleidsbepaling in de partij. Het congres neemt tevens de zogenaamde 'speerpuntenresoluties' aan die uit alle reacties op Democratisch Manifest zijn gedestilleerd. Deze resoluties bevatten opdrachten aan het hoofdbestuur om verder te gaan met het ontwikkelen van politieke ideeën en deze uit te dragen in concreet beleid.

D'66 nader aangeduid?

Behalve de discussie over het Democratisch Manifest wordt er op het voorjaarscongres 1983 in Zutphen ook veel aandacht besteed aan de behoefte van een deel van de partijleden om D'66 van een nadere aanduiding te voorzien. Ondertitels als links-liberaal, sociaal-liberaal, progressief-liberaal en radicaal-liberaal doen al geruime tijd de ronde. Als fractievoorzitter heeft Laurens-Jan Brinkhorst al ruim een jaar eerder D'66 betiteld als een sociaal-liberale partij. Deze typering volgde op de aanduiding door Jan Terlouw van D'66 als links-liberale partij. Ook in de discussie over het profiel en de koers van D'66 speelt de etikettering een belangrijke rol. Een reeks kaderleden is uitgesproken voorstander van een nadere aanduiding, het hoofdbestuur is van mening dat een dergelijke aanduiding overbodig is en de naam 'Democraten '66' de lading voldoende dekt.[176] 'De discussie van de angst, een alibi voor de verloren verkiezingen', noemt Ernst Bakker de discussie.

In de discussie komt telkens een aantal argumenten terug. In de eerste plaats zou D'66 een nadere aanduiding nodig hebben om de herkenbaarheid te vergroten. D'66 zou zo niet langer meer afhankelijk zijn van alleen het partijprogramma en de partijleider. De nadere aanduiding zou kort en krachtig en voor iedereen begrijpelijk de partij kunnen kenschetsen. Daarmee zou D'66 minder kwetsbaar zijn, aldus de voorstanders. Want: 'D'66 heeft intern problemen haar filosofie te verwoorden, en daaruit kan niet anders volgen dan dat men het extern ook moeilijk heeft'[177], aldus Jan Veldhuizen, een van de vurige pleitbezorgers van een nadere aanduiding van D'66. In de tweede plaats zou een ondertitel als links-liberaal of sociaal-liberaal de inhoud van D'66 samenvatten die al langer kenmerkend is voor de partij. De standpunten van D'66 over vrijheid, emancipatie, individuele ontplooiing en solidariteit vertolken reeds een synthese van het beste van het liberalisme en het beste van het socialisme. Voorstanders betogen verder dat een ondertitel D'66 recht doet als erfgenaam van een stroming in de Nederlandse politiek die al veel langer bestaat. Deze zou teruggaan op de Franse revolutie en eerder deze eeuw zijn vertegenwoordiger hebben gekend in de vorm van de Vrijzinnig-Democratische Bond.

Een belangrijk argument tegen een ondertitel is dat lang niet iedereen binnen D'66 voorstander is. Veel Democraten leven in de veronderstelling dat zij zich hebben aangesloten bij een niet-ideologische partij, die de bestaande ideologieën juist van de hand wijst. Het programmatische en pragmatische karakter is juist de essentie van D'66, betogen de tegenstanders. Verder zou een term als links-liberaal (in alle potentiële aanduidingen komt het woord 'liberaal' terug) de onafhankelijkheid van D'66 aantasten en onrecht doen aan de eigen stijl en identiteit. D'66 zou teveel op een lijn worden gesteld met de VVD. De combinatie van 'links' en 'liberaal' zou bovendien alleen maar verwarring kunnen veroorzaken en daarmee de onduidelijkheid alleen maar vergroten.

Partijvoorzitter Kohnstamm kan het eigenlijk niet zoveel schelen of D'66 nu wel of geen ondertitel krijgt, als het 'Democraten '66' maar blijft. 'Als de ALV het wil, dan moet het maar: links-liberaal.'[178], laat hij weten. Fractievoorzitter Engwirda is

meer uitgesproken. Hij voelt niets voor een etiket. 'Het komt neer op een capitulatie voor het bestel dat wij in 1966 wilden doorbreken.'[179] Andere prominente D'66'ers pleiten juist voor een etiket, zoals Jan Veldhuizen (die het op inhoudelijke gronden noodzakelijk vindt) en Erwin Nypels (die gewoon vindt dat D'66 een liberale partij is en dat ook altijd al heeft gevonden).

Hoewel niet iedereen in het hoofdbestuur daar voorstander van is, wordt een discussiedag georganiseerd over de ontstane discussie over een nadere aanduiding.[180] Tijdens het symposium 'D'66 nader aangeduid' op 22 oktober 1983 roert mede-initiatiefnemer van D'66 Hans van Mierlo zich in de discussie. Hij stelt dat de behoefte aan een duidelijker etiket voor D'66 slechts voortkomt uit de slechte electorale positie van D'66 op dat moment, de vraag zo oud is als D'66 zelf en een etiket geen oplossing biedt. Van Mierlo roept zijn rede in Leiden in september 1968 in herinnering, toen hij uitlegde dat de visie die uit het programma van D'66 spreekt, het handelen van de partij beïnvloedt en dat het handelen op zijn beurt weer de ontwikkeling van de visie beïnvloedt. Deze wisselwerking geldt nog steeds als belangrijkste kenmerk van de wijze waarop D'66 politiek bedrijft, zo betoogt Van Mierlo. Hij erkent met afschuw te hebben gekeken naar de pogingen om D'66 in te bedden als de vierde stroming in de Nederlandse politiek. D'66 moet geen duidelijkheid willen om de duidelijkheid.

> 'Ik heb hier altijd de pest aan gehad. Ik vond dit pretentieus, een soort van *megalomania praecox* (grootheidswaanzin – vdl). Het gaf ons een statisch karakter, een soort gevestigdheid *avant la lettre*. Verder komt het uitroepen van een vierde stroming neer op erkenning van de drie andere stromingen die de zaken bepalen. De partij die er kwam om het stromenland te veranderen, deed niet veel meer dan te zeggen dat er een stroom bijkwam. (...)
>
> Dat is pas onduidelijk en het tast de authenticiteit aan, wat nog veel ernstiger is. Het in paniek zoeken naar zaken die de aandacht trekken, wordt ontmaskerd als het gedrag van iemand die in de put zit en eruit wil komen, maar niet als iets wat authentiek herkenbaar is en de moeite van het signaleren voor de maatschappij waard is. (...)
>
> We zijn geen afsplitsing van een liberale partij. D'66 is altijd bevolkt door mensen van verschillende gezindten, die met hun liberale, sociaal-democratische of gelovige gezindheid nu juist geen zin hadden om zich bij de VVD, PVDA of CDA te voegen. (...)
>
> Ideologisch zitten de partijen -en hierdoor de maatschappij- meer in het slop dan ooit tevoren. Eigenlijk zijn alleen de etiketten er nog van over, plus een paar bizarre standpunten, omdat de gewone standpunten niks meer over de ideologie zeggen.'[181]

Verheldert een etiket of maakt het juist minder helder? Dat is in wezen de vraag waar het om draait. Voor- en tegenstanders zullen het nooit eens worden. De discussie over etikettering eindigt uiteindelijk daarin, dat niemand er bezwaar tegen

zal hebben als mensen binnen of buiten de partij D'66 willen aanduiden als een 'links-liberale' partij. Maar die aanduiding wordt niet tot ondertitel verheven. Laat iedereen maar zijn eigen aanduiding gebruiken, luidt de conclusie. En veel blijven uitleggen, verklaren en verduidelijken. 'Hoe we de partij ook verkopen, laten we er samen voor zorgen dat we iets te verkopen hebben'[182], lijkt het devies. Op het congres in januari 1984 wordt een resolutie over de nadere aanduiding definitief verworpen.[183]

Of de Democraten nu tevreden of ontevreden zijn met het uitblijven van een etiket voor hun partij, feit is dat de hele discussie de partij alleen maar meer schade heeft toegebracht. In de media is een beeld ontstaan van een partij die worstelt met een identiteitscrisis, een beeld dat de andere partijen in de kaart speelt. En dat terwijl de vermeende onduidelijkheid van D'66 niet gebaat is bij een etiket of een discussie daarover, maar bij het uitdragen van herkenbare, duidelijke oplossingen voor problemen en het duidelijk maken dat D'66 het beste van het liberalisme en het beste van de sociaal-democratie in zich verenigt. Aan dit gegeven gaan met name de voorstanders van een etiket voorbij, de tegenstanders kunnen de discussie echter niet voorkomen.

Financiële zorgen

Als de spanning van de verkiezingsstrijd een beetje is gaan liggen, wordt duidelijk dat de campagneactiviteiten in 1981 en 1982 opnieuw een zware aanslag hebben gepleegd op de financiële situatie van D'66. De verkiezingen hebben van het hele partijapparaat het uiterste gevergd, ook van de partijkas. Van de broodnodige bezuinigingen is weinig terecht gekomen. Het ziet ernaar uit dat de partij in 1982 opgezadeld zal gaan worden met een tekort van 200.000 gulden. Ingrijpende bezuinigingsmaatregelen zijn onontkoombaar. In vrijwel alle kostenposten zal het mes moeten worden gezet om de partijfinanciën weer snel gezond te krijgen. Het noodzakelijke functioneren van de partij kan doorgaan, maar veel meer zit er niet in. Kostenposten die ook maar enigszins vermijdbaar zijn worden geschrapt en ook de vaste lasten blijven niet buiten schot.

De financiële zorgen waarin D'66 medio 1982 verkeert, zijn met name het gevolg van de grote bedragen die zijn uitgegeven voor de verkiezingscampagnes. In 1979 was er nog een overschot op de jaarrekening ter waarde van 4.000 gulden. In 1980 stond de partij er al een stuk minder rooskleurig voor, een tekort van 49.000 gulden. Het ligt dus niet alleen aan het aantal (betalende) partijleden. Dat waren er eind 1980 14.700 (12.200 eind 1979) die een gemiddelde van 70 gulden aan contributie betaalden. De oorzaak ligt in de te hoge uitgaven van de partij die het gevolg zijn van de hoge eisen die de Democraten aan zichzelf stellen. 'De neiging bestaat teveel te willen en dan nog het liefst tegelijkertijd. Aan de broodnodige consolidatie komen we dan niet toe. Men zal de continuïteit voorop moeten durven stellen en

verder vooruitzien dan enkele maanden of een jaar'[184], stelt penningmeester Jan Prevoo.

Hoewel iedere politieke partij bij tijd en wijle met financiële zorgen kampt, lijkt de financiële situatie bij D'66 structureel zorgelijk. Er zijn totaal geen reserves en verkiezingscampagnes zijn een financiële ramp voor de zittende penningmeester. Wat organiseren betreft zijn de Democraten geen helden en de organisatiegraad is opvallend klein. Het financiële en organisatorische draagvlak van de partij zijn daardoor nog steeds beangstigend klein. Mensen stemmen blijkbaar gemakkelijker op D'66 dan dat ze er lid van worden. De echt loyale kern is klein. Daardoor moet steeds weer een beroep worden gedaan op dezelfde groep mensen. De partijorganisatie is de afgelopen paar jaar op alle niveaus veel sterker geworden, maar voorlopig zit de partij nog in een groeifase 'tussen servet en tafellaken in'[185], aldus de penningmeester. Met de leus 'één miljoen op giro 1.000.000' blijft men proberen de financiële positie van de partij te verbeteren.

Eind 1982 is de financiële positie van D'66 onverminderd slecht. Drie verkiezingen hebben een zware wissel getrokken op de begroting. Het verkiezingsfonds zal, in de woorden van de penningmeester, met een 'zéér negatief saldo' eindigen. Het jaar wordt afgesloten met een tekort van 60.000 gulden. De liquiditeitsproblemen blijken niet meer opgevangen te kunnen worden door de eigen middelen. Voor het eerst sinds lange tijd moet D'66 een beroep doen op een bankkrediet. Aan structurele bezuinigingsmaatregelen valt niet te ontkomen. Bezuinigen waar dat mogelijk is, is dan ook het uitgangspunt voor de begroting voor 1983. Maar ook in dat jaar ziet het er in financieel opzicht niet rooskleurig uit. Door een terugval in het ledental moet de begroting worden bijgesteld: nieuwe bezuinigingen dus. Maar ook het tekort uit 1982 als gevolg van de drie verkiezingen (het tekort is omgekeerd evenredig met de verkiezingsresultaten, schampert partijvoorzitter Kohnstamm[186]) blijft een probleem. 'Dichten wij het gat van 1982?', vraagt de partijvoorzitter zich af in een oproep aan de partijleden om het financiële tij te keren.[187] Anders dan in voorgaande jaren slaagt deze oproep in haar bedoelingen. Het streefbedrag van 150.000 gulden wordt ruimschoots gehaald, waarmee eindelijk een basis wordt gelegd voor het weer gezond maken van de partijfinanciën.

Kandidaatstellingsprocedure

Tijdens de voorbereidingen voor de verkiezingen van Provinciale Staten en gemeenteraden haalt D'66 meerdere malen de publiciteit als gevolg van incidenten met D'66'ers die kandidaat zijn voor een van deze organen.[188] De fractievoorzitter van de D'66-fractie in de Haarlemse gemeenteraad steekt in overspannen toestand zijn huis in brand. De Zuid-Hollandse lijsttrekker blijkt wegens fraude in de gevangenis gezeten te hebben. De penningmeester van het hoofdbestuur moet eveneens zijn functie neerleggen. Al snel wordt de oorzaak van de incidenten gelegd bij de snelle groei die de partij heeft doorgemaakt en de toestroom van nieuwe leden die binnen

de partij snel carrière maken. Maar de genoemde incidenten hebben betrekking op leden die al zes en negen jaar lid zijn. De oorzaak moet dus ergens anders liggen.

De problemen lijken het gevolg van de open procedures die D'66 hanteert bij de kandidaatstelling voor vertegenwoordigende organen. Binnen D'66 kan een politieke carrière zeer snel gaan. Wie zes maanden lid is, kan zich al kandidaat stellen voor een vertegenwoordigende functie. Kandidaten hoeven slechts een formulier in te vullen met gegevens over zichzelf en een verklaring ondertekenen waarin ze verklaren tijdens de oorlog niet 'fout' te zijn geweest. D'66 loopt door haar open procedures meer risico's dan anderen. De partij hanteert bijvoorbeeld ook geen adviescommissie bij de kandidaatstellingen, terwijl andere partijen een dergelijk advies juist als veiligheidsklep beschouwen. Ook is het inmiddels een onderkend gevaar dat nieuwe leden op ledenvergaderingen direct stemrecht hebben. Wanneer een groot aantal nieuwe leden zich kort voor een beslissende vergadering aanmeldt, kan deze de vergadering naar zijn hand zetten. De enige mogelijkheid om dit in te dammen zou zijn om nieuwe leden pas na enige tijd stemrecht te geven. Het hoofdbestuur beseft ook dat de procedures wellicht ongewenste risico's met zich meebrengen. In een verklaring stelt het bestuur:

> 'Het systeem van open kandidaatstelling zonder bestuurlijke inmenging vooraf brengt met zich mee, dat kandidaten en partij bloot kunnen komen te staan aan publieke kritiek met de eventueel bijbehorende gevolgen. Het is de prijs, die voor openheid in de politiek moet worden betaald. Het betekent in de praktijk, dat D'66 ervan uitgaat, dat leden in bestuurlijke en vertegenwoordigende functies van tevoren en uit eigener beweging aan de organen van de partij opening van zaken geven over aspekten van een dusdanig politiek belang, dat zij de kwetsbaarheid van de partij en haar vertegenwoordigers kunnen vergroten.'[189]

De royementen leiden tot veel negatieve publiciteit, vooral omdat partijleden tegen de afspraken in informatie naar de media hebben gelekt.[190] Bezinning op de procedure kan geen kwaad en er wordt dan ook een speciale commissie ingesteld die de procedures onder de loep zal nemen. 'Hoe krijgen we de juiste kandidaat op de juiste plaats', luidt het uitgangspunt. Daarbij zal ook het stemrecht nader bekeken worden. Ruim voor het voorjaarscongres van 1983 overhandigt de Commissie Kandidaatstelling haar aanbevelingen aan het hoofdbestuur. De Adviesraad stelt echter voor het indienen van de voorstellen op het partijcongres een half jaar uit te stellen. Op die manier moet ruimte worden geschapen om de vergaande voorstellen op alle consequenties te onderzoeken. De commissie stelt voor het opstellen van reglementen voor kandidaatstelling te decentraliseren. Voor functies binnen een bepaalde partijgeleding dient de betreffende geleding de reglementen te formuleren. Verder wordt geadviseerd de regionale component in het hoofdbestuur en de Adviesraad los te laten en te vervangen door een 'deskundigheidscriterium'.

Ook de besluitvorming is door de hoofdbestuurscommissie weer eens onder de loep genomen. Op het afgelopen congres constateerde het bestuur dat (nog steeds) 'de invloed van de individuele leden op de besluitvorming onvoldoende functioneert' en 'er onvoldoende samenhang is tussen de verschillende lagen in de partij'.[191] Deze keer zoekt het hoofdbestuur de verbeteringen niet in het wijzigen van de partijstructuur, maar in een beter gebruik van de structuur. Zo stelt het hoofdbestuur voor de regio's als een soort 'zeef' te laten fungeren voor de moties en amendementen die door de afdelingen voor het congres worden opgesteld en zo de hoeveelheid moties en amendementen op het congres zelf te verminderen. Ook moet er meer gecommuniceerd worden tussen de verschillende partijgeledingen en moet er beter gebruik gemaakt worden van de bestaande overlegstructuren.[192]

De besluitvorming over de kandidaatstelling en organisatie zal echter nog tot het congres op 21 januari 1984 op zich laten wachten.

Jongerenorganisatie

Begin 1977 gaan voor het eerst stemmen op om een aparte jongerenorganisatie op te zetten met de signatuur van D'66, maar specifiek gericht op de belangen van jongeren. In de loop van 1978 brandt de discussie over een jongerenorganisatie los. Het partijblad *Democraat* staat vol met brieven van jonge Democraten die het initiatief van enkele jonge partijgenoten om te komen tot een D'66-jongerenorganisatie steunen. Het hoofdbestuur juicht initiatieven in die richting toe, zolang het gaat om een jongerenorganisatie die zelfstandig functioneert en de relatie met D'66 slechts gelegen is een bepaalde mate van gelijkgerichtheid. Uit een interne notitie van het hoofdbestuur blijkt echter dat het bestuur bezorgd is over de initiatieven om tot een jongerenorganisatie te komen. Men is bang voor verdeeldheid, interne belangenorganisaties en een onterecht zwaardere invloed voor deelgroepen. De conclusies van de notitie zijn verwoord in de hoofdbestuursresolutie voor het congres op 4 en 5 november 1978. Hierin spreekt het hoofdbestuur uit 'dat het ongewenst is, dat binnen D'66 politieke deelorganisaties tot stand komen.'[193] Het hoofdbestuur is van mening dat als er groepen zijn die een achterstand ervaren, dat probleem anders opgelost moet worden. Als er knelpunten zijn, dan moet de drempels worden verlaagd. In politiek leider Jan Terlouw hebben de D'66-jongeren echter een gewichtige medestander in het streven naar de oprichting van een aparte jongerenorganisatie.[194]

Tijdens het najaarscongres in november 1978 staat een discussie over dit onderwerp op de agenda. Ternauwernood wordt voorkomen dat het plan voor een jongerenorganisatie al bij voorbaat onmogelijk wordt gemaakt. Met een nipte meerderheid tijdens een schriftelijke stemming verwerpt het congres een motie waarin een zelfstandige jongerenorganisatie per definitie uitgesloten wordt. De motivatie voor de motie is dat veel Democraten een aparte jongerenorganisatie in strijd achten met de maatschappijvisie van de partij. Het congres bepaalt uiteindelijk dat een ad-hoc-

commissie zal onderzoeken wat de mogelijkheden voor een D'66-jongerenorganisatie zijn.[195] In een aanvullende motie spreekt het congres zijn voorkeur uit voor een jongerenorganisatie binnen D'66, in tegenstelling tot de JOVD en JS, de jongerenorganisaties van VVD en PVDA, die wel aan die partijen zijn gelieerd, maar zelfstandige organisaties vormen.[196] Het congres gaat daarmee in tegen de opvatting van het hoofdbestuur, dat had geadviseerd een D'66-jongerenorganisatie geheel zelfstandig te laten optreden.

De besluitvorming wordt vervolgens gepland voor het voorjaar van 1979, maar vooraf is al duidelijk dat een D'66-jongerenorganisatie niet zonder slag of stoot zal worden geaccepteerd. Voor de D'66-jongeren wordt het voorjaarscongres in maart een teleurstelling. Een meerderheid van de aanwezige Democraten besluit vooralsnog geen aparte D'66-jongerenorganisatie in het leven te roepen. Als troostprijs voor de D'66-jongeren zal er naast de reeds bestaande werkgroepen in de partij een werkgroep-jongeren worden opgericht, onder te brengen bij het Wetenschappelijk Bureau. Het doel van dit Jongeren Aktiverings Centrum (JOAC) is jongeren tot ongeveer 25 jaar te activeren zich met politieke vraagstukken bezig te houden en om als democraat (lid of geen lid van D'66) mede vorm te geven aan vorm en inhoud van het politiek handelen van D'66. Het JOAC is geen zelfstandige organisatie, maar functioneert onder verantwoordelijkheid van het hoofdbestuur.

Vier jaar later, in september 1983, gaat het roer alsnog om. Het hoofdbestuur is eindelijk overtuigd van het feit dat er een aparte D'66-jongerenorganisatie moet komen. Het bestuur constateert dat het imago van D'66 als 'jongerenpartij' ernstig is aangetast. De partij heeft onder de jongere groepen kiezers veel steun verloren. Ook de deelneming van jongeren aan het partijgebeuren valt tegen. Het hoofdbestuur erkent 'dat jonge leden/kiezers voor D'66 van vitale betekenis zijn' en 'dat het van het grootste belang is, dat jongeren binnen het raamwerk van onze partij optimaal functioneren.'[197] De partij blijkt in tegenstelling tot voorgaande jaren nu wel toe te zijn aan een aparte jongerenorganisatie. Het congres besluit op 21 januari 1984 tot het in het leven roepen van de 'Jonge Democraten'(JD)[198], waarmee de emancipatie van de jongeren binnen D'66, een proces dat werd gestreden onder het motto 'het Andere Links', wordt bevestigd.

Heroriëntatie blijft zonder resultaat

Discussies over etikettering, financiële perikelen, debatten over de kandidaatstelling, besluitvorming en jongerenorganisatie domineren het beeld van de geslagen partij na de verkiezingen in 1982. Het lukt D'66 niet om zich te ontworstelen aan de erfenis van het kabinet-Van Agt-Terlouw. Uitgerekend de partij die naam maakte met haar marketingstrategieën om haar ideeën aan de man te brengen, weet haar standpunten nu niet over te brengen. Voor de vernieuwende politiek van D'66 is in deze periode weinig ruimte, nu het in economisch opzicht niet zo goed gaat. Op tal van punten zijn de Democraten het bovendien eens met het kabinetsbeleid. Daar

waar dat niet het geval is, vinden de Democraten de veel grotere PVDA naast zich in de oppositie. De speelruimte van D'66 is afhankelijk van de fouten van het kabinet en het radicalisme van de PVDA. En die speelruimte is gering.

In mei 1983 staat D'66 in de peilingen op twee Kamerzetels. Voor veel Democraten herleven herinneringen aan de crisis in 1974, toen de ondergang van de partij dreigde. Toch is de vergelijking van de 'crisis van 1982' met die van 1974 niet helemaal op zijn plaats. Na de nederlaag van 1972, toen D'66 eveneens zes zetels overhield, duurde het bijna 4 jaar voor de partij er weer bovenop kwam. De partij liep leeg en de overgebleven 300 leden dachten vertwijfeld na over opheffing van de partij. Het ledental vormt nu een veel stevigere basis dan in 1972-74. In 1982 telt de partij meer dan 17.000 leden voor wie opheffingsscenario's niet aan de orde zijn. Ook de financiële situatie is anno 1983 een stuk beter dan die begin jaren zeventig.

Een belangrijke factor is ook dat er in 1972-73 belangrijke verschillen van inzicht bestonden over te varen koers. Deze dodelijke meningsverschillen ontbreken anno 1983. Maar in electoraal opzicht, gebaseerd op de opiniepeilingen, staat D'66 er niet goed voor. Anders dan in 1972-74, toen D'66 werd gezien als bijwagen van de PVDA en de eigen identiteit geheel verloren had, is het nu de teleurstelling over de partij, die D'66 parten speelt. D'66 zou het allemaal anders gaan doen, maar het kabinet-Van Agt II werd een ramp. Teleurstelling, onmacht en woede liggen dit keer aan de basis van de electorale neergang van D'66 na het regeringsfiasco.

Het is medio mei 1983 als fractievoorzitter Maarten Engwirda in het hoofdbestuur het beleid van zijn fractie verdedigt. De fractie is zeer druk, met weinig mensen moeten veel onderwerpen worden behandeld, hetgeen noopt tot het stellen van prioriteiten. Maar door uitgekiend te proberen de publiciteit te halen, hoopt de fractie zoveel mogelijk gestalte te kunnen geven aan een nieuwe plaatsbepaling voor de partij. Engwirda ziet wat die nieuwe plaatsbepaling betreft genoeg aanknopingspunten: het Democratisch Manifest, Perspectief '86. Het hoofdbestuur heeft bewondering voor de inzet en de output van de fractie[199], maar erg lang zal deze bewondering echter niet duren. Tijdens de vergadering van het dagelijks bestuur op 7 september 1983 wordt in het bestuur forse kritiek geuit op de fractie van Engwirda. De fractieleden zouden meer contact met de basis moeten hebben, de fractie 'moet niet alles willen behappen', de fractieleden moeten meer aan de hermotivering van de partij denken en scherper zijn op het behalen van publiciteit. 'Zorg dat je in Den Haag vandaag komt!', zo wordt Engwirda voorgehouden.[200] Het uitblijven van het electoraal herstel begint de partijtop zenuwachtig te maken.

Partijvoorzitter Kohnstamm probeert de kritiek van het hoofdbestuur wat te matigen. Van de ene op de andere dag zijn de schijnwerpers uitgegaan, er gaat even tijd voorbij om de volgende scène voor te bereiden, houdt hij zijn bestuursleden voor. D'66 was lange tijd de partij van Jan Terlouw, het duurt even voordat het de partij van Maarten Engwirda is. Maar ook Kohnstamm beseft dat de malaisestemming niet te lang meer mag duren. Dat zou dramatische consequenties kunnen hebben voor het draagvlak van de partij, zo stelt hij.[201] Engwirda vraagt op zijn

beurt begrip voor de moeilijke situatie waarin hij moet werken. Aan de ene kant probeert hij het genereren van nieuwe ideeën te stimuleren, aan de andere kant moet hij ook het gebrek aan zelfvertrouwen bij de fractie te lijf gaan. Het een kan niet zonder het ander, maar het gaat moeilijk, erkent de fractievoorzitter, die met man en macht probeert de vicieuze cirkel te doorbreken.[202]

In de eerste helft van 1984 staat de partij er niet veel beter voor. Drie zetels in de peilingen. Voor Engwirda is dan het moment aangebroken om actie te ondernemen. Anderhalf jaar na de verkiezingen van 1982 maakt de fractievoorzitter de balans op. Na de kritiek van het hoofdbestuur op de fractie, neemt Engwirda nu het beleid van het hoofdbestuur onder vuur.

Sinds de nederlaag zijn drie dingen gedaan om uit de problemen te komen: allereerst is de verkiezingsnederlaag geanalyseerd. De uitkomst hiervan is bekend. Ten tweede is het Democratisch Manifest verschenen. Ten derde is een discussie gevoerd over een etiket voor de partij. Volgens Engwirda is de partij daarmee volledig op de verkeerde weg. Eind februari stelt Engwirda in een vertrouwelijke conceptnota dat de pogingen tot heroriëntatie weinig hebben opgeleverd.[203] Ze waren 'te defensief van aard' en 'te zeer naar binnen gericht', aldus de fractievoorzitter. Engwirda constateert dat het beeld dat van D'66 bestaat dat van een beschadigde partij is. De interne discussie die na de nederlaag van 1982 is gestart, heeft veel te lang geduurd, vindt de fractieleider. De analyse van de nederlaag heeft niet geleid tot nieuwe richtlijnen, het Democratisch Manifest is maar gedeeltelijk aangeslagen en een nadere etikettering is door het congres van de partij verworpen. Dit alles resulteert volgens Engwirda in het idee van een mislukte heroriëntatie. En als zo'n discussie te lang duurt, kan daardoor gauw het beeld ontstaan van een partij die in een identiteitscrisis verkeert.[204] Engwirda wil zo snel mogelijk een einde maken aan de nodeloze interne discussies. 'De herkenbaarheid van D'66 tegenover de kiezers is niet gediend met verdere pogingen tot zelfonderzoek en navelstaren'[205], stelt hij.

De nota van Engwirda is een felle veroordeling van het beleid van het hoofdbestuur. Het wekt dan ook geen verbazing dat het hoofdbestuur er niets voor voelt om de nota van Engwirda openbaar te maken. Engwirda wil dat het discussiestuk in de partij wordt verspreid om in alle geledingen een discussie op gang te brengen. Niet alleen het hoofdbestuur, maar ook de fractie heeft hier ernstige bedenkingen bij. Bij de behandeling van de nota van Engwirda, eind februari, komen de fractievoorzitter en het dagelijks bestuur in botsing. Het bestuur ziet niets in de nota. Er zou 'niets nieuws' in staan. Engwirda zou te inhoudelijk gericht zijn terwijl juist het wervende karakter voorop zou moeten staan, vindt het bestuur. Nog voordat het conceptstuk van Engwirda in de fractie is besproken, weet een journalist er de hand op te leggen. Zo komt de nota toch in de openbaarheid en is Engwirda genoodzaakt een persconferentie te beleggen.[206]

In april krijgt de discussienota van Engwirda een vervolg in de vorm van de nota 'D'66-prioriteiten voor de toekomst'[207]. De oorspronkelijke nota is onder druk van het hoofdbestuur sterk afgezwakt. Engwirda schrijft ervan overtuigd te zijn 'dat

D'66 de samenleving aanzienlijk meer te bieden heeft dan de opiniepeilingen momenteel aangeven.' De fractievoorzitter concludeert dat een discussie over de oorzaken van de nederlaag in 1982 en over de identiteit van de partij hun doelen niet of onvoldoende hebben bereikt.

> 'De fractie heeft eerder de indruk dat de herkenbaarheid van D'66 daarmee niet gediend is geweest, omdat die discussies tegenover de buitenwereld eerder een defensieve en naar binnen gerichte indruk maakten. (...) Enerzijds zullen wij moeten aangeven op welke punten het D'66-beleid afwijkt van het kabinetsbeleid, zoals gedragen door CDA en VVD. Anderzijds zullen wij evenzeer moeten aangeven waar de verschillen liggen tussen PVDA als grootste oppositiepartij en D'66.'

Engwirda schetst een aantal maatschappelijke ontwikkelingen en koppelt daaraan de D'66-prioriteiten. Om op de maatschappelijke problemen een 'passend antwoord' te bieden zijn volgens Engwirda 'fundamentele hervormingen vereist, die erop gericht moeten zijn de institutionele verstarring te doorbreken en de ruimte voor persoonlijke en maatschappelijke initiatieven sterk te vergroten.'

Lijsttrekkersdiscussie

Terwijl Engwirda met alles wat binnen zijn mogelijkheden ligt probeert om de partij weer in beter vaarwater te krijgen, groeit de kritiek op de fractievoorzitter. Over Engwirda bestaat al geruime tijd onvrede. De fractievoorzitter heeft volgens veel partijgenoten te weinig uitstraling, laat staan voldoende aantrekkingskracht. De onvrede over Engwirda komt op een pijnlijke manier aan het licht in maart 1984. In het regioblad van D'66 Noord-Holland, *Drevel*, verschijnt in die maand een artikel over de fractievoorzitter, waarin wordt gesteld dat Engwirda te weinig charisma heeft. 'Hans had het, Jan had het, Maarten heeft het niet', zo heet het. De publicatie leidt tot een hevige discussie over de positie van Engwirda tijdens de regiovergadering. Het is de aanzet tot een openlijke discussie in de partijgelederen over het leiderschap van Engwirda. Het hoofdbestuur betreurt het in een reactie dat er openlijk zulke kritiek wordt geuit op de fractievoorzitter. Partijvoorzitter Kohnstamm wijt de roep om actie aan het feit dat er gemeenteraadsverkiezingen in zicht zijn. Het is omstreeks een jaar voor de verkiezingen, het tijdstip waarop afdelingen moeten bepalen of ze meedoen. Allicht zijn veel raadsleden bang om hun zetel kwijt te raken en heeft de roep om actie daarmee te maken.

Een deel van de kritiek richt zich ook op de partijvoorzitter. Van Kohnstamm wordt verwacht dat hij maatregelen neemt om het voortduren van de malaise te voorkomen. Er gaan zelfs stemmen op die stellen dat het hoofdbestuur Engwirda zou moeten dwingen tot aftreden.[208] Het enige probleem is dat Engwirda de enige is die de partij heeft en die het, binnen de grenzen van wat mogelijk is, het helemaal

niet zo slecht doet als wordt gesuggereerd. Bovendien heeft het congres bepaald dat de procedure om een nieuwe lijsttrekker te kiezen een jaar voor de verkiezingen begint. Tot die tijd moeten de Democraten roeien met de riemen die de partij heeft.

Engwirda is zwaar aangeslagen door de plotselinge negatieve publiciteit rond zijn persoon. In de politiek moet je een dikke huid hebben, zo blijkt maar weer eens. In een interview voor dit boek blikt hij terug:

> 'Het was niet alleen een moeilijke periode, maar ook een boeiende. Ik werkte me drie slagen in de rondte. Ik was fractievoorzitter, woordvoerder financiën, buitenlandse zaken, defensie en economische zaken en lid van de RSV-commissie. De partij ging eigenlijk goed, anders dan in de periode 1973-76 liep de partij niet leeg. Het enige wat niet ging waren de opiniepeilingen. Het was eigenlijk dezelfde situatie als Terlouw in het begin had gehad. (...)
>
> Ik denk dat er bij mij meer twijfels waren over mijn mogelijkheden als politiek leider dan bij hem. Toen ik fractievoorzitter werd, stonden we op twee zetels, en dat is gewoon zo gebleven. We gingen niet naar beneden, maar ook niet omhoog. En dus ontstond er onrust in de partij en langzaam aan een beweging van: die Engwirda is inhoudelijk misschien wel goed, maar hij kan zich niet verkopen. Die kritiek was natuurlijk niet leuk, maar na die tijd is door Van Mierlo en anderen ook wel erkend, dat als ik de zaak toen niet had waargenomen, dat misschien wel het einde was geweest. Dus ik heb veel kritiek gehad, maar met name achteraf ook wel waardering. (...)
>
> Als men mij vroeg of ik ook bereid was om lijsttrekker te worden, heb ik altijd gezegd: ja natuurlijk, ben ik daarvoor beschikbaar. Als ik "nee" zou zeggen, dan zou het beeld ontstaan dat ik er zelf ook niet meer in geloofde.'[209]

Kohnstamm hoort ondertussen zoveel geluiden van wantrouwen jegens de fractievoorzitter, dat hij in april 1984 besluit om het op het aanstaande congres in Amersfoort voor Engwirda op te nemen. Hij begint zijn congresrede met de waarschuwing Engwirda met rust te laten. Kohnstamm wil door het impliciet uitspreken van zijn steun Engwirda uit de wind houden. Maar zo worden de woorden van Kohnstamm niet opgevat. De tekst van Kohnstamms rede is namelijk al uitgelekt voordat het congres is begonnen. Om negen uur staat het verhaal van Kohnstamm, dat onder embargo aan de pers is verstrekt, op het ANP. Iedere D'66'er die die ochtend naar het congres onderweg is, hoort via het nieuws over de plannen van Kohnstamm. In de commentaren in de media krijgt de rede van Kohnstamm een heel andere uitleg dan de bedoeling die de partijvoorzitter heeft. 'Kohnstamm vraagt het aftreden van Engwirda', zo luiden de berichten. Blijkbaar is men van mening dat als je het als partijvoorzitter nodig vindt om voor je fractievoorzitter en je partijleider te gaan staan, dat een uiting is van het idee dat hij het niet zo overtuigend doet.

Geschrokken van de commentaren op de radio doet Engwirda een beroep op Kohnstamm om zijn tekst te wijzigen. Ook Engwirda vat het pleidooi van Kohnstamm op als een motie van wantrouwen. Anderen in de partij zijn zelfs de mening

toegedaan dat Kohnstamm op deze manier van Engwirda af wil raken om zelf partijleider te worden. En wat de bedoelingen van Kohnstamm ook mogen zijn, de commentaren hebben de reactie van de congresgangers reeds bepaald: het congres is woedend over de manier waarop Kohnstamm de fractievoorzitter publiekelijk afvalt. Kohnstamm probeert het congres nog te overtuigen dat hij de zaken niet zo heeft bedoeld zoals ze zijn uitgelegd, maar er is geen houden meer aan. De dinsdag na het congres eist de Tweede-Kamerfractie het aftreden van de partijvoorzitter. Slechts dankzij de steun van het hoofdbestuur kan Kohnstamm aanblijven.[210]

Kohnstamm mag het in Amersfoort dan voor Engwirda hebben opgenomen, dat betekent nog niet dat hij zich geen zorgen maakt. Het is wel eens slechter gegaan met D'66, maar het gevecht tegen het imago lijkt niet te slagen en de tijd begint te dringen. D'66 heeft dringend behoefte aan een nieuwe boodschap en een nieuwe leider om die boodschap uit te dragen. Tijdens dezelfde congresrede houdt Kohnstamm de aanwezige leden voor dat 'als de aantrekkingskracht van D'66 in de nabije toekomst niet groter wordt dan op dit moment, dan staat de partij voor de keuze om zichzelf op te heffen.'[211] Op deze manier kan het niet doorgaan, vindt Kohnstamm. 'D'66 is niet opgericht om het zoveelste kleine partijtje te worden, dat te onbeduidend is voor de machtsvorming in de Nederlandse politiek.'[212] Hoe ver men in de partijtop bereid is te gaan om deze situatie te voorkomen, blijkt wel als er in oktober 1984 stemmen opgaan om de helft van de Tweede-Kamerleden (Mik, Nypels en Wessel-Tuinstra) te vragen hun zetels ter beschikking te stellen om een tussentijdse vernieuwing van de fractie door te voeren. Nieuwe fractieleden zouden nieuw elan moeten brengen.

In de loop van 1984 neemt de nervositeit over het partijleiderschap toe. In augustus van dat jaar dienen de D'66-afdelingen uit Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht bij het hoofdbestuur een verzoek in om niet op het voorjaarscongres in 1986, maar reeds in het najaar van 1985 een nieuwe lijsttrekker te kiezen voor de Tweede-Kamerverkiezingen in mei 1986. Een aansprekende lijsttrekker bij de komende verkiezingen wordt door velen in de partij gezien als een eerste noodzakelijke voorwaarde om van de verkiezingen een succes te maken. Het hoofdbestuur voelt er echter niets voor om de verkiezing van de lijsttrekker te vervroegen. Het zou niet logisch zijn om in december de lijsttrekker te kiezen, terwijl in januari het nieuwe verkiezingsprogramma pas klaar is, redeneert het hoofdbestuur.

De brief van de vier grote afdelingen komt in de publiciteit. 'Deel D'66 wil vroeger verkiezing lijsttrekker', 'Gerrit-Jan Wolffensperger lijsttrekker '86?', 'Van Mierlo mogelijk weer lijsttrekker', koppen de kranten. Met name voor fractievoorzitter Engwirda is dit bijzonder pijnlijk. Meer nog dan voor zijn eigen persoon is Engwirda bezorgd over de gevolgen die de discussie over het leiderschap zal hebben op de partij. D'66 is weliswaar weer in het nieuws, maar niet op de manier zoals zou moeten. De negatieve publiciteit is schadelijk voor de partij en draagt bij aan de beeldvorming van D'66 als een onderling verdeelde partij. En de les van 1982 is nu juist dat een nieuwe manifestatie van verdeeldheid voor de partij fatale consequenties

kan hebben. Engwirda erkent dat het electorale herstel langer duurt dan was gehoopt. Maar, zo stelt hij, dat mag geen reden zijn voor wanhoop, maar juist een bron van inspiratie om de uitdaging aan te gaan het verloren vertrouwen terug te winnen. Eensgezindheid moet daarbij het parool zijn.[213] De vraag is echter of D'66 dat vertrouwen nog wel terug kan winnen en of de partij wat dat betreft op de juiste koers zit.

Europese samenwerking

1984 zal in electoraal opzicht worden gedomineerd door de verkiezingen voor het Europees Parlement, die op 14 juni worden gehouden. De uitslag wordt gezien als medebepalend voor de toekomst van D'66.

De eerste vijf jaar aanwezigheid in het Europees Parlement zijn voor de Democraten geen onverdeeld succes geweest. De twee D'66-afgevaardigden, Aar de Goede en Suzanne Dekker, blijken niet met elkaar door een deur te kunnen en krijgen ontzettende ruzie.[214] Een door het hoofdbestuur ingestelde 'commissie van wijze mannen' (bestaande uit partijvoorzitter Zeevalking, partijleider Terlouw en de bestuursleden Van Oorschot, Rogier en Braakman) moet tussenbeide komen. De commissie, die niet kan voorkomen dat de 'onenigheid binnen de D'66-fractie' de kranten haalt, slaagt er niet in enige vorm van samenwerking tussen De Goede en Dekker te bewerkstelligen. Uiteindelijk wordt besloten dat Dekker zich kandidaat zal stellen voor de Tweede Kamer en nummer drie op de lijst, Doeke Eisma, haar plaats in het Europarlement zal innemen.[215]

Voorafgaand aan de nieuwe verkiezingen staat een andere vorm van samenwerking in de aandacht: die tussen D'66 en verwante fracties in het Europarlement. De afgelopen vijf jaar heeft D'66 zelfstandig geopereerd, dat wil zeggen onafhankelijk van de bestaande coalitiefracties. Die onafhankelijkheid heeft de D'66-fractie de mogelijkheid geboden om in alle vrijheid vernieuwende ideeën te lanceren en initiatieven te ontplooien. Maar die vijf jaar hebben ook geleerd dat deelname aan een van de bestaande parlementsfracties de kans aanzienlijk zou vergroten dat die ideeën en initiatieven ook door het parlement zouden worden aangenomen. Zou er in het Europees Parlement een 'links-liberale' (of radicaal- of sociaal-liberale) fractie zijn geweest, dan was de keuze niet moeilijk geweest. Een dergelijke fractie bestaat echter niet en dus staat D'66 voor de keuze zich aan te sluiten bij een van de drie bestaande fracties (de liberale, socialistische en christen-democratische).

Eind 1983 discussieert het hoofdbestuur over de mogelijkheid om deel te namen aan een lijstverbinding met Europese 'groene' partijen. Ondanks de aandacht die D'66 altijd voor het milieu heeft gehad en de overeenkomsten die er op dat terrein zijn met kleine, veelal linkse, groene partijen, wordt echter besloten om niet aan een dergelijke 'groene coalitie' deel te nemen. Daarvoor bestaan er teveel verschillen op andere programmatische terreinen.[216]

In februari 1984 wordt partijvoorzitter Kohnstamm gebeld door PVDA-voorzitter Van den Berg. Van den Berg wil met D'66 een lijstverbinding aangaan. Kohnstamm slaat het voorstel van Van den Berg, dat met name voor de PVDA voordelig zou zijn, af. In diezelfde tijd legt een aantal zogenaamde links-liberale en radicale partijen in Europa contact om de mogelijkheden te onderzoeken om na de aanstaande verkiezingen tot samenwerking te komen. Deelnemers aan het overleg zijn naast D'66 onder meer Le Mouvement de Radicaux de Gauche uit Frankrijk, het Radikale Venstre uit Denemarken en de Social Democratic Party uit Engeland. Het streven is om een vierde grote fractie van gelijkgezinden in het Europees Parlement te vormen, een streven dat het hoofdbestuur van D'66 in een motie aan het partijcongres voorlegt.[217] Op 14 april 1984 is het zover. De partijvoorzitters van D'66, het Franse MRG en het Deense Venstre tekenen in Amersfoort de overeenkomst waarin zij verklaren dat zij na de verkiezingen één fractie in het Europarlement zullen vormen. Ook de SDP uit Engeland en de eveneens Engelse Young Liberals die aan de voorafgaande gesprekken meededen, steunen het initiatief, maar tekenen nog niet, omdat men het in die partijen nog niet eens is.

In de aanloop naar de verkiezingen krijgt partijvoorzitter Kohnstamm van het hoofdbestuur het mandaat om Hans van Mierlo te vragen om lijsttrekker te worden. Van Mierlo vraagt bedenktijd en reageert uiteindelijk afwijzend.[218] Doeke Eisma wordt vervolgens wel bereid gevonden om de D'66-lijst aan te voeren.

Met de slogan 'Grenzeloos Democratisch' en onder leiding van campagneleider Wim Dik gaat D'66 de campagne in. De campagne moet budgettair neutraal worden gevoerd. Ook nu geldt dus: zoveel mogelijk *free publicity*. D'66 streeft ernaar om de huidige sterkte haar fractie in het Europees Parlement te handhaven.[219] Dit betekent dat minimaal 8% van de Nederlandse kiezers overtuigd moet zijn van de noodzakelijke rol van D'66. Iedereen weet diep in zijn of haar hart dat D'66 het niet zal halen, maar de uitslag op 14 juni is niettemin toch nog teleurstellend: D'66 raakt haar beide zetels in het Europees Parlement kwijt. De opiniepeilingen lieten al zien dat de Democraten hun aanhang van ongeveer 2% zouden moeten verhogen naar 8% om de zetels te behouden. Aan de campagne heeft het niet gelegen. Veel leden hebben hun bijdrage aan de campagne geleverd en het enthousiasme lijkt weer terug te zijn. Dat de partij toch de verkiezingen heeft verloren, is vooral te wijten aan het feit dat Europa bij de kiezers totaal niet leeft. Zelfs de beste campagne kan de kiezer dan niet naar de stembus krijgen.

Het debacle

D'66 wordt in het 'Beleidsplan publiciteit en voorlichting' in 1983 gekenschetst als hangend tussen 'een springlevende, creatieve en vernieuwende partij' en 'een linksachtige splinterpartij die kansen heeft gehad maar als regeringspartij heeft gefaald.'[220] Voor de tweede maal in haar bestaan verkeert de partij in een crisis.

Het is niet alleen de keuze voor het overgangskabinet en de daarmee gepaard gaande breuk met de PVDA die D'66 een jaar na de glorieuze verkiezingsoverwinning een bittere nederlaag bezorgt. D'66 krijgt in september 1982 de rekening gepresenteerd voor een reeks van strategische fouten.

Ten eerste wordt D'66 het hardst van alle partijen afgerekend voor de deelname aan 'het kabinet dat niet tot stand had mogen komen', het kabinet dat D'66 bij de verkiezingen juist had gepropageerd, maar dat door de controverse tussen CDA en PVDA werd lamgelegd. Kiezersonderzoek, dat voor D'66 reeds vanaf het najaar van 1981 een dalende trend te zien geeft, bevestigt dit. Het kabinet is niet in staat om belangrijke problemen als de hoge werkloosheid aan te pakken en het 'andere beleid' dat de Democraten in het vooruitzicht hadden gesteld, blijft uit.[221] Het kabinet-Van Agt II is door D'66 zelf afgedwongen. Terwijl negen van de tien kiezers *niet* op D'66 hebben gestemd, bepalen de Democraten wel de verdeling van de macht. Maar de Democraten zijn ook doorslaggevend wat betreft het premierschap van Van Agt. Terlouw, die zich gesteund weet door zijn eigen Adviesraad, blokkeert de kandidatuur van Van Agt niet, isoleert zodoende de PVDA, en maakt daarmee de weg vrij voor een coalitie met de christen-democraten onder leiding van de man die ook het kabinet leidde waartegen D'66 in de periode ervoor oppositie voerde.

Wat volgt is 'een jaar lang ellende', zoals betrokkenen de regeerperiode van het kabinet achteraf typeren. De bewindslieden van D'66 komen zwaar onder vuur te liggen. Met name de vooral op de persoon gerichte negatieve publiciteit over partijleider Terlouw berokkent de Democraten veel schade. Vanaf begin 1982 neemt de kritiek van de media en in de Tweede Kamer met name van de PVDA op het functioneren van Terlouw sterk toe. Hoewel Terlouw zich altijd gesteund weet door een meerderheid van de Kamer, heeft de kritiek grote invloed op de beeldvorming rond zijn persoon. Die verandert al snel van Terlouw als succesvolle lijsttrekker in Terlouw als minister waar vraagtekens over bestaan. In de (partij)politieke constellatie van het moment is er weinig ruimte voor de ambitieuze en innoverende ideeën van D'66 en haar partijleider en affaires rond onder meer de gasboringen in de Waddenzee en Shell/Esso berokkenen de partijleider van D'66 veel imagoschade.

Deels hebben de Democraten de kritiek aan zichzelf te danken. In een interview voor dit boek zegt Jan Terlouw hierover:

> 'Ik had beter moeten beseffen dat de storm zou losbreken. Nu zitten we veel te sterk in de politiek, nu komt het moment dat de journalistiek en de politiek de aanval inzetten, en dan moet je sterk zijn. En dat moeten we goed doorpraten met de fractie: hoe doorstaan we die storm. En dat heb ik absoluut niet gedaan. Ik had veel beter moeten beseffen: nu komt de grote politieke aanval.'[222]

D'66 blijkt haar grotere omvang in combinatie met regeringsverantwoordelijkheid niet aan te kunnen. In alle opzichten faalt de partij om de zaken goed te organise-

ren. De verhouding tussen de partijleider en de fractievoorzitter is slecht, de Tweede-Kamerfractie opereert niet als een eenheid en ook tussen de fractie en de bewindslieden ontstaat het beeld van verdeeldheid. Het partijbestuur laat het bovendien volkomen afweten.

Van de belangrijkste campagnethema's die D'66 de overwinning hebben bezorgd (staatkundige hervorming, kleinschaligheid, een andere stijl van besturen en aandacht voor het milieu) wordt weinig tot niets meer gehoord. De fractie zit klem tussen loyaliteit aan de bewindslieden en het laten horen van een eigen D'66-geluid. Met het uit de weg gaan van eigen, onconventionele D'66-standpunten ondergraaft de partij een van haar belangrijkste kenmerken. Het uit de weg gaan van keuzes en standpunten uit angst om kiezers kwijt te raken werkt tegenovergesteld. Zo weinig nadruk op de eigen koers leidt terecht tot een beeld van een partij die zich niet houdt aan de partijkoers en onduidelijk is voor de kiezers. D'66 raakt hierdoor voor de partij belangrijke electorale groepen kwijt.

Al bij de Provinciale-Statenverkiezingen is het duidelijk dat als D'66 de achterban niet kan motiveren en het vertrouwen van de kiezers kan herwinnen en dat de D'66-stemmer ofwel thuis zal blijven of voor een andere partij zal kiezen. Maar de situatie wordt nog erger. Met name het geruzie over de strategieresolutie en de vierde plaats van Jan Terlouw bij de interne verkiezingen voor de kandidatenlijst berokkenen het gezicht van de partij veel schade.

Niet doorslaggevend, maar toch ook medeoorzaak is de deelname aan het kabinet-Van Agt III. Het onbegrip bij een groot deel van de achterban voor het vormen van een coalitie met alleen CDA is begrijpelijk. Het CDA staat diametraal tegenover D'66, de basis van de coalitie is slechts overeenstemming op sociaal-economisch terrein. De inhoudelijke argumenten voor het volgen van de PVDA ontbreken en geven, met name bij partijleider Terlouw, de doorslag. Een principiële keuze, maar met bijna fatale gevolgen. En wederom is D'66 verdeeld over een strategische keuze en komt deze verdeeldheid naar buiten. Na de breuk in het kabinet en de vorming van het interim-kabinet, zakt D'66 in de peilingen verder weg naar een niveau rond de 5 % van het electoraat.[223] Achteraf erkennen alle betrokkenen dat het electoraal gezien beter zou zijn geweest als D'66 na het vertrek van de PVDA-bewindslieden ook uit het kabinet gestapt zou zijn.[224]

Ten slotte hebben ook de debatten over het lijsttrekkerschap van Jan Terlouw negatief uitgewerkt, hoezeer daar op inhoudelijke gronden (verschil van opvatting over de te volgen strategie ten aanzien van de regeringsvorming) ook aanleiding toe was. Evenals in de aanloop naar de crisis in 1974 is ook nu de interne verdeeldheid van D'66 naar buiten toe in alle openheid zichtbaar.

Het kabinet-Van Agt II was het meest dramatische kabinet van na de oorlog. Niet vanwege de ideeën en de beleidsvoornemens, maar vanwege het gebrek aan interne cohesie. D'66 heeft het kabinet zelf gewild, is niet weggelopen voor haar verantwoordelijkheid, heeft het kabinetsbeleid immer verdedigd, maar heeft tegelijkertijd niet kunnen waarmaken wat het de kiezers had beloofd. De onrust in de partij en de negatieve publiciteit zorgen voor een beeld van een partij in verwarring. De kiezers

hebben de partij daarop afgerekend. Ook nu geldt: gelijk hebben is iets anders dan gelijk krijgen.

Begin 1981 heeft de commissie-Zeevalking, in vervolg op de commissie-Van Berkom, de besluitvorming binnen de partij onder de loep genomen. Dit keer luidt de conclusie dat repareren en bijschaven onvoldoende is en dat de besluitvorming fundamenteel moet worden herzien. Het hoofdbestuur volgt met voorstellen waarin enkele maatregelen worden genomen om de informatievoorziening te verbeteren en de rol van de regio's te versterken. Maar de toegankelijkheid van de congressen en het *one-man-one-vote*-systeem blijven gehandhaafd. De verbeteringen worden opnieuw gezocht in de planning en communicatie, maar het systeem zelf wordt niet veranderd.

In 1982 is het (R)appèl dat stelt dat het geldgebrek van de partij de noodzakelijke professionalisering in de weg staat. D'66 heeft te veel het karakter van een groepje amateurpolitici. (R)appèl doet voorstellen voor een betere verdeling van de verantwoordelijkheden binnen de partij, het stroomlijnen van organisatie ten dienste van de ideeënvorming en het betalen van de leden van het dagelijks bestuur.

De financiële situatie verslechtert echter verder als gevolg van de tussentijdse verkiezingen in 1982. 'Ronduit zorgwekkend' luidt het oordeel over de financiën aan de vooravond van de verkiezingen. Het liquiditeitstekort van de vereniging bedraagt maar liefst 475.000 gulden, het verkiezingsfonds is zo goed als leeg en de begrotingsoverschrijding bedraagt alleen al in het eerste kwartaal 50.000 gulden.[225] De financiële situatie staat eigenlijk alleen nog de allernoodzakelijkste uitgaven toe. Voor de Kamerverkiezingen wordt afgezien van een advertentiecampagne, om de kosten nog enigszins in de hand te houden. Ook na de verkiezingen verslechtert de situatie verder. Halve maatregelen zijn niet meer genoeg.[226] Twee verkiezingscampagnes vlak na elkaar hebben D'66 opnieuw in financiële problemen gebracht. Forse bezuinigingen zijn het gevolg en voor het eerst sinds jaren moet de partij weer een lening aangaan.

De partij stelt hoge eisen aan zichzelf terwijl de organisatiegraad gering en de inkomsten zijn evenredig gering. Ook hierbij wordt zichtbaar dat de keuzes die worden gemaakt en de implicaties van die keuzes en de bijbehorende organisatorische en financiële maatregelen niet aansluiten. In 1982 leidt dit tot forse bezuinigingen en het aangaan van nieuwe schulden. Dat een jaar later het financiële gat is gedicht, betekent overigens niet dat er een structurele oplossing is voor het geringe financiële draagvlak van de partij.

1982 is in elk opzicht een ellendig jaar voor de Democraten. De partij komt, behalve in verband met de regerings- en verkiezingsperikelen, ook veel negatief in het nieuws in verband met schandalen, waarbij sprake is van brandstichting, verduistering en royementen. Ook de publicatie van een boekje van Paul van Engen over de campagne van 1981 brengt het nodige rumoer teweeg.[227]

Ook in 1983 en 1984 is nog geen herstel zichtbaar. Opnieuw komt D'66 negatief in de publiciteit, dit keer over haar fractieleider Engwirda en over het lijsttrekker-

schap. Opnieuw is het beeld dat van een partij die met zichzelf worstelt. Engwirda heeft dan ook gelijk als hij stelt dat D'66 teveel met zichzelf bezig is en het beeld van een partij in crisis over zichzelf afroept. Tegelijkertijd heeft Engwirda ook niet het gewicht om de Democraten bij elkaar te houden. In deze periode blijkt hoe belangrijk het voor D'66 is om een sterke leider te hebben. Verkiezingsonderzoek liet dit belang zien ten aanzien van Hans van Mierlo en ook van Jan Terlouw was duidelijk hoezeer het welvaren van D'66 afhankelijk was van zijn gezicht. Maar de achterban van de Democraten is heterogeen, mondig en moeilijk te sturen. Waar Van Mierlo en Terlouw in staat waren de koers van de partij uit te zetten en dwingend op te leggen aan hun partij (in beide gevallen tot de politieke dood erop volgde), lukt Engwirda dit niet.

Het redelijk alternatief is het ongewenste alternatief geworden en de vierde stroming is teruggebracht tot niet meer dan een in zichzelf gekeerde partij die opereert in de marge van het politieke bestel.

238 Intomartgegevens, in: Eggen e.a. (1981), p.145
239 Idem. 42% van de D'66-stemmers koos in 1977 ook D'66, 42,2% koos toen een andere partij en 15,5% is nieuw. Liefst eenderde van het verlies van de PVDA gaat naar D'66 (*KHA* 1982/361)
240 Zie: Brants e.a. (1982)
241 De hoogte van de contributie is afhankelijk van het inkomen. Zie: *Democraat*, april 1979, p.10
242 Notulen van de vergadering van het hoofdbestuur op 16 juli 1981, archief D66
243 Rede gehouden door Jan Terlouw bij de instelling van de voorlopige Adviesraad (VAR) op 20 mei 1977

Hoofdstuk 5:

1 Algemene Ledenvergadering op 22 oktober 1983
2 Zie: *KHA* 1981/353
3 Zie: Dittrich e.a. (1983), p.23
4 Dittrich e.a. (1983), p.23
5 Zie: Terlouw (1983), p.41
6 Advies D66 d.d. 29 mei 1981, zie *KHA* 1981/375
7 Dittrich e.a. (1983), p.26
8 Zie: Dittrich e.a. (1983), p.23-24
9 Zie: Bosmans (1995), p.124 en Dittrich e.a. (1983), p.28
10 Zie: Schwietert (1981) Dittrich e.a. (1983), p.28, Terlouw (1983), p.43
11 Zie ook: Bosmans (1995), p.124
12 Zie: Dittrich e.a. (1983), p.31. Zie verder: *NRC Handelsblad* en *de Volkskrant* d.d. 22 juni 1981
13 Trouw, 27 juni 1981. Zie ook: Dittrich e.a. (1983), p.36 en Terlouw (1983), p.55
14 Zie: Terlouw (1983), p.56-57. Zie ook: Dittrich e.a. (1983), p.36
15 Brief Jan Terlouw aan informateurs d.d. 1 juli 1981, in: Terlouw (1983), p.58-59. Zie ook: Bosmans (1995), p.124 en Dittrich e.a. (1983), p.38
16 Zie: Steinmetz (2000), p.72
17 Interview Jan Terlouw. Zie ook: Terlouw (1983), p.60 en p.64
18 Zie: Dittrich e.a. (1983), p.38-39
19 Zie: Dittrich e.a. (1983), p.39
20 Zie: Bosmans (1995), p.124, Dittrich e.a. (1983), p.39, Terlouw (1983) p.65
21 Interview Maarten Engwirda
22 Zie: Dittrich e.a. (1983), p.40
23 Zie: Dittrich e.a. (1983), p.40 en Terlouw (1983), p.65
24 Terlouw in *Democraat*, jaargang 14, nummer 7, p.1
25 Interview Jan Goeijenbier
26 Zie ook: Terlouw (1983), p.66
27 Zie: Terlouw (1983), p.51
28 Zie: Dittrich e.a. (1983), p.46 en Terlouw (1983), p.67
29 Dit is vooral bedoeld als 'doekje voor het bloeden' omdat Den Uyl als voormalig premier onder Van Agt moet dienen. Zie ook: Bosmans (1995), p.125 en Dittrich e.a. (1983), p.46
30 Zie: Terlouw (1983), p.74 en Dittrich e.a. (1983), p.46
31 Terlouw in *Het Parool*, 25 juli 1981. Zie ook: Terlouw (1983), p.77 en interview Jan Terlouw
32 Zie: Dittrich e.a. (1983), p.46-47 en Terlouw (1983), p.74
33 Idem
34 Zie: Terlouw (1983), p.75 en Dittrich e.a. (1983), p.48
35 Bijeenkomst van de nieuwgekozen Tweede-Kamerfractie in Woudschoten d.d. 13 juli 1981, zie: Terlouw (1983), p.46
36 Hoofdbestuursvergadering d.d. 16 juli 1981, zie: Terlouw (1983), p.70
37 Interview Laurens-Jan Brinkhorst. Zie ook: Terlouw (1983), p.75 en Dittrich e.a. (1983), p.62
38 In een voetnoot bij het regeerakkoord is opgenomen dat minister van Buitenlandse Zaken Van der Stoel (PVDA) moet aftreden als Nederland tot plaatsing overgaat.
39 Interview Laurens-Jan Brinkhorst
40 Interviews Jacob Kohnstamm, Ernst Bakker en Hans van Mierlo
41 Interview Jacob Kohnstamm, Aad Nuis en Jan Terlouw. Zie ook: Terlouw (1983), p.76. Terlouw wil Van Mierlo niet 'wraken'. 'Daarvoor heb ik teveel waardering voor zijn creativiteit en zijn personality. Het zou ook naar buiten een belabberde indruk maken', zo schrijft Terlouw in zijn dagboek.
42 Van Mierlo houdt lange tijd twijfels over zijn kandidatuur. Hij voorziet, evenals Brinkhorst, problemen met de PVDA op het punt van de kernbewapening. Van Mierlo is bang dat hij in conflict zal komen met de PVDA en dat wil hij liever voorkomen. De fractie houdt onder leiding van Terlouw echter vast aan de kandidatuur van Van

Mierlo, ook als dat tot een botsing met de sociaal-democraten komt. Zie: Terlouw (1983), p.87
[43] Zie: Terlouw (1983), p.90-91 en p.97
[44] Zie: Terlouw (1983), p.83-85
[45] Zie: Dittrich e.a. (1983), p.68 en Terlouw (1983), p.91
[46] Zie: Dittrich (1983), p.66
[47] Terlouw (1983), p.98-99. Zie ook: Dittrich e.a. (1983), p.68
[48] Zie: Dittrich e.a. (1983), p.70-71
[49] Terlouw in *Democraat*, jaargang 14, nummer 7, p.1
[50] Zie: Terlouw (1983), p.101
[51] Zie: Dittrich e.a. (1983), p.76-77 en Steinmetz (2000), p.72
[52] Zie: Dittrich e.a. (1983), p.79-80
[53] Zie: Dittrich e.a. (1983), p.88-92
[54] Zie: Dittrich e.a. (1983), p.88-89 en Steinmetz (2000), p.74
[55] Terlouw (1983), p.126-127
[56] Interview Jan Terlouw
[57] Interview Hans van Mierlo. Zie ook: Dittrich e.a. (1983), p.93 en Terlouw (1983), p.129
[58] Zie: Dittrich e.a. (1983), p.93 en Terlouw (1983), p.129
[59] Interview Hans van Mierlo. Zie ook: Dittrich e.a. (1983), p.93
[60] Zie: Backer (1983), p.33 en Dittrich e.a. (1983), p.93
[61] Interview Laurens-Jan Brinkhorst
[62] Chel Mertens in *NRC Handelsblad*, 11 juni 1982
[63] Zie o.a.: SWB-analyse in: *Democraat*, jaargang 15, nummer 8, p.4-5
[64] Interview Jan Terlouw. Zie ook: Terlouw (1983). Hierin zegt Terlouw letterlijk: 'EZ heeft werk voor minstens drie ministers.' (p.192)
[65] Interviews Jan Terlouw, Maarten Engwirda, Ernst Bakker en Jan Goeijenbier. Zie ook: Glastra van Loon in Idee66, nummer 4 1989, p.30-31. In zijn dagboek schrijft Terlouw dat PVDA-Tweede Kamerlid Ed van Thijn hem tijdens een diner op 30 maart 1982 het volgende vertelde: "Tijdens een interview met Joop van Tijn en Max van Wezel voor Vrij Nederland hadden deze heren hem erop attent gemaakt dat de hetze tegen mij door de PVDA was begonnen." Terlouw (1983), p.198. Ook Dittrich, Cohen en Rutgers suggereren dat de kritische beschouwingen over Terlouw in de media geregisseerd waren: "Leek de afkalving van de Partij van de Arbeid in eerste instantie ten goede te komen aan D'66, daaraan kwam plotseling een einde toen, als bij afspraak, de gehele nationale pers in het midden van februari over D'66-leider Terlouw heenviel." Dittrich e.a. (1983), p.109
[66] Terlouw (1983), p.176-177 en p.198
[67] Idem
[68] Interview Jan Terlouw
[69] Backer (1983), p.24, interview Jan van Berkom, Jan Glastra van Loon in *Idee66*, nummer 4 1989, p.29 en Henk Zeevalking in *Idee66*, nummer 4 1989, p.23
[70] Zie *Democraat*, jaargang 15, nummer 6, p.1, SWB-analyse in: *Democraat*, jaargang 15, nummer 8, p.4-5 en: Terlouw (1983)
[71] Notulen van de vergadering van het hoofdbestuur op 18 maart 1982, archief D'66
[72] Interview Jan Terlouw
[73] Idee66, nummer 4 1989, p.8
[74] Zie ook: SWB-analyse in: Democraat, jaargang 15, nummer 8, p.4-5
[75] Interview Maarten Engwirda en Terlouw in Backer (1983), p.21
[76] Interview Jan Goeijenbier
[77] Terlouw in zijn politiek dagboek (1983): 'LJB is dol op structuren en wil 's ochtends werkoverleg houden. Ik vind dat niks.' (p.112) 'Hij is nijdig op me als ik hem niet van uur tot uur op de hoogte houd van wat er in het kabinet gebeurt.' (p.190-191) 'LJ wil dat ik hem minstens drie keer per dag bel en hem op de hoogte houd van alles wat iedereen heeft gezegd.' (p.192) 'Door LJ's aderen raast een activiteitsvirus.' (p.192)
[78] Interviews Laurens-Jan Brinkhorst en Jan Goeijenbier
[79] Brinkhorst in *Democraat*, jaargang 14, nummer 8, p.1
[80] Interviews Jacob Kohnstamm, Jan van Berkom en Jan Goeijenbier
[81] Kiezersonderzoek Interview, zie: *Het Parool*, 25 maart 1982
[82] 1e campagnebrief Statenverkiezingen 24 maart 1982, archief D'66
[83] Rede gehouden door Jan Terlouw voor de Algemene Ledenvergadering op 20 maart 1982
[84] Paul van Engen, De onweerstaanbare opkomst van Jan Terlouw
[85] Zie: *KHA* 1982/215-221
[86] Zie: *KHA* 1982/216

87 Notulen van de vergadering van het dagelijks bestuur op 27 maart 1982, archief D'66
88 Discussienota Brinkhorst over de Provinciale-Statenverkiezingen 1982 (geen titel), archief D'66
89 Idem
90 Relatiepatronen in D'66, notitie van partijvoorzitter Van Berkom, bijlage bij de notulen van de vergadering van het hoofdbestuur op 29 en 30 januari 1982, archief D'66
91 Zie ook: Bosmans (1995), p.128
92 Notulen van de vergadering van het hoofdbestuur op 18 maart 1982, archief D'66
93 Advies D'66 d.d. 18 mei 1982, zie *KHA* 1982/342. Zie ook: Terlouw (1983), p. 212
94 Verslag Adviesraad D'66 d.d. 22 mei 1982, in *Democraat*, jaargang 15, nummer 5, p.19
95 Interview Jan Terlouw
96 Interviews Jan Terlouw en Hans van Mierlo
97 Interview Hans van Mierlo. Zie ook: Jansen van Galen en Vuijsje (1985), p.150
98 Idem
99 Interviews Laurens-Jan Brinkhorst en Maarten Engwirda
100 Interview Ernst Bakker
101 Interviews Ernst Bakker en Laurens-Jan Brinkhorst
102 Idem
103 *NRC Handelsblad* d.d. 24 mei 1982, zie ook *KHA* 359/1982
104 Verslag Adviesraad D'66 d.d. 22 mei 1982, in *Democraat*, jaargang 15, nummer 5, p.19
105 Idem
106 Zie: *KHA* 359/1982. In de media worden inderdaad vraagtekens gezet bij deze motivering. Zeer bont maakt het *Algemeen Dagblad* het in haar commentaar: 'Het tussenkabinet wordt dus gevormd door drie partijen: CDA, D'66 en Hans van Mierlo. Het CDA zit erin omdat het CDA al sinds mensenheugenis in alle kabinetten zit, D'66 doet mee om niet op een bijwagen van de PVDA te lijken en Hans van Mierlo maakt dit rechtse kabinet mogelijk om, zoals hij deze week verklaarde, te voorkomen dat ons land een rechts kabinet krijgt. Zo had je vroeger bestuurders die de Duitsers alleen maar hielpen om te voorkomen dat die Duitsers te veel macht kregen.' (*Algemeen Dagblad* d.d. 27 mei 1982)
107 Interview Hans van Mierlo. Zie ook: Backer (1983), p.36
108 Brief (R)appèl d.d. 8 januari 1982, archief D'66
109 Idem
110 Brief van het hoofdbestuur aan de Eerste- en Tweede-Kamerfractie d.d. 3 juni 1982, archief D'66
111 Notulen van de vergadering van het hoofdbestuur op 29 april 1982, archief D'66
112 Brief van het hoofdbestuur aan de Eerste- en Tweede-Kamerfractie d.d. 3 juni 1982, archief D'66
113 Zie: *KHA* 1982/539-542
114 Zie: *KHA* 1982/540
115 Brinkhorst in *Democraat*, jaargang 15, nummer 5, p.1
116 Democraten '66: duidelijk blijven. Een fundamenteel manifest van (R)appèl
117 Idem
118 Verslag Adviesraad D'66 d.d. 2 oktober 1982, in *Democraat*, jaargang 15, nummer 7, p.23
119 *Democraat*, jaargang 15, nummer 7, p.24
120 *Elseviers magazine*, 5 juni 1982
121 Idem
122 Interviews Jan Terlouw en Maarten Engwirda
123 Notulen van de vergadering van het hoofdbestuur op 1 juli 1982, archief D'66
124 *NRC Handelsblad* d.d. 9 juni 1982
125 Zie: Terlouw (1983), p.196 en p.215. Terlouw is in deze periode wel tegenstrijdig in zijn signalen. Hij heeft zijn vertrek als partijleider op 24 mei aan de partijtop meegedeeld. Een dag later heeft hij op televisie echter verklaard toch beschikbaar te zijn. (p.215-216)
126 Zie: Terlouw (1983), 218-219
127 Notulen van de vergadering van het hoofdbestuur op 11 en 12 juni 1982, archief D'66
128 Idem
129 *Trouw* d.d. 28 juni 1982. Zie ook: Koole (1982), p.49
130 Idem. Zie ook: Terlouw (1983), p.224
131 Zie ook: Dittrich e.a. (1983), p.134
132 Koole (1982), p.49
133 Notulen van de vergadering van het hoofdbestuur op 1 juli 1982, archief D'66
134 Idem
135 Interview Jan van Berkom
136 Mik in *Nieuwsblad voor het Noorden* d.d. 12 juli 1982
137 *NRC Handelsblad* d.d. 10 juli 1982

138 Notulen van de vergadering van het hoofdbestuur op 15 juli 1982, archief D'66
139 Notulen van de vergadering van het hoofdbestuur op 11 en 12 juni 1982, archief D'66
140 Strategieresolutie t.b.v. de Algemene Ledenvergadering op 16 en 17 juli 1982, archief D'66
141 Notulen van de vergadering van het hoofdbestuur op 11 en 12 juni 1982, archief D'66
142 Toelichting bij de strategieresolutie t.b.v. de Algemene Ledenvergadering op 16 en 17 juli 1982, archief D'66
143 Koole (1982), p.50
144 Zie: Backer (1983), p.22 en Terlouw (1983), p.228-229
145 Brief Jan Terlouw aan het hoofdbestuur van D'66, d.d. 17 juni 1982, archief D'66
146 Zie ook: Dittrich e.a. (1983), p.134
147 Interview Jan van Berkom
148 Notulen van de vergadering van het hoofdbestuur op 22 juli 1982, archief D'66
149 Terlouw in *Democraat*, jaargang 15, nummer 6, p.1
150 Campagneplan Tweede Kamerverkiezingen 8 september 1982, d.d. 21 juni 1982, archief D'66
151 Idem
152 Idem
153 Interviews Jan Veldhuizen en Jan van Berkom
154 Jan Vis in *Democraat*, jaargang 15, nummer 7, p.6
155 *Democraat*, jaargang 15, nummer 7, p.3
156 Persbericht hoofdbestuur D'66 aan het ANP, archief D'66
157 Zie: *KHA* 1982/708 en Terlouw (1983), p.245
158 Zie: interview Jan Terlouw en Terlouw (1983), p.252
159 Zie: *KHA* 1972/738
160 Interview Hans van Mierlo. Zie ook: Dittrich e.a. (1983), p.176 en Steinmetz (2000), p.89. Lubbers zelf zegt in laatstgenoemde boek zich niet te kunnen herinneren of hij Van Mierlo daadwerkelijk heeft gevraagd.
161 Rede gehouden door Jan Terlouw voor de Algemene Ledenvergadering op 29 en 30 oktober 1982
162 Terlouw in *Trouw* d.d. 3 november 1982
163 Zie: Maarten Engwirda in *Trouw* d.d. 3 november 1982
164 Zie: Terlouw (1983), p.247
165 Persverklaring d.d. 28 oktober 1982, archief D66
166 *NRC Handelsblad* d.d. 29 oktober 1982 en *De Tijd* eerder dat jaar bij de verkiezing van de politicus van het jaar
167 Toelichting Brinkhorst op zijn vertrek, in *Democraat*, jaargang 15, nummer 7, p.3
168 Laurens-Jan Brinkhorst tijdens de evaluatie van de verkiezingen op 24 en 25 september in Soesterberg, zie notulen in archief D66
169 *de Volkskrant* d.d. 30 oktober 1982
170 *Trouw* d.d. 3 november 1982
171 Zie: interview Jan van Berkom
172 Kohnstamm in *Democraat*, jaargang 15, nummer 8, p.3
173 Interview Jacob Kohnstamm
174 Democratisch Manifest. Een nieuw hoofdstuk, in *Democraat*, jaargang 16, nummer 1. Zie: interview Aad Nuis
175 Kohnstamm in *Democraat*, jaargang 16, nummer 1, p.1
176 HB-resolutie II t.b.v. de Algemene Ledenvergadering op 6 en 7 mei 1983, archief D'66
177 Veldhuizen in *Democraat*, jaargang 16, nummer 6, p.5
178 Rede gehouden door Jacob Kohnstamm voor de Adviesraad D'66 op 27 augustus 1983, in *Democraat-extra*, jaargang 1, nummer 9a, p.1
179 Rede gehouden door Maarten Engwirda tijdens het symposium D'66 nader aangeduid op 22 oktober 1983
180 Notulen van de vergadering van het hoofdbestuur op 21 juli 1983, archief D'66
181 Rede gehouden door Hans van Mierlo tijdens het symposium D'66 nader aangeduid op 22 oktober 1983
182 *Democraat*, jaargang 16, nummer 6, p.3
183 Congresresolutie van Jan Veldhuizen t.b.v. de Algemene Ledenvergadering op 21 januari 1984, agendapunt 10
184 Penningmeester Jan Prevoo in *Democraat*, jaargang 14, nummer 4, p.15
185 Idem
186 Kohnstamm in *Democraat*, jaargang 16, nummer 3, p.12
187 Idem
188 Zie onder meer: *NRC Handelsblad, de Volkskrant* en *Trouw* d.d. 19 april 1982 en *Trouw* d.d. 20 juli 1982
189 Toelichting op de royementsbesluiten door het hoofdbestuur, in *Democraat*, jaargang 15, nummer 4, p.23

190 Notulen van het besloten deel van de vergadering van het hoofdbestuur op 29 april 1982, archief D'66
191 Motie 1803 t.b.v. de Algemene Ledenvergadering, najaar 1982
192 *Democraat*, jaargang 16, nummer 1, p.11-19
193 Notitie secretaris politiek aan het hoofdbestuur, ongedateerd, archief D'66
194 Notulen van de vergadering van het hoofdbestuur en de Tweede-Kamerfractie op 8 en 9 september 1978, archief D'66
195 Motie 29 t.b.v. de Algemene Ledenvergadering op 4 en 5 november 1978
196 Motie 21 t.b.v. de Algemene Ledenvergadering op 4 en 5 november 1978
197 HB-resolutie t.b.v. de Algemene Ledenvergadering op 21 januari 1984
198 Idem
199 Notulen van de vergadering van het hoofdbestuur op 24 en 25 juni 1983, archief D'66
200 Notulen van de vergadering van het hoofdbestuur op 7 september 1983, archief D'66
201 Notulen van de vergadering van het hoofdbestuur op 23 en 24 september 1983, archief D'66
202 Idem
203 Titelloze notitie van Maarten Engwirda aan het hoofdbestuur, 'zeer vertrouwelijk', d.d. 22 februari 1984, archief D'66 en: Notulen van de vergadering van het dagelijks bestuur op 29 februari 1984, archief D'66
204 Maarten Engwirda in de titelloze notitie aan het hoofdbestuur, 'zeer vertrouwelijk', d.d. 22 februari 1984, archief D'66
205 Idem
206 Notulen van de vergadering van het hoofdbestuur op 15 maart 1984, archief D'66
207 D'66-prioriteiten voor de toekomst, d.d. april 1984, archief D'66
208 Interview Jacob Kohnstamm
209 Interview Maarten Engwirda
210 Idem
211 Rede gehouden door Jacob Kohnstamm voor de Algemene Ledenvergadering, april 1984
212 Idem
213 Zie: Maarten Engwirda in *Democraat*, jaargang 17, nummer 10, p.1
214 Notulen van de vergaderingen van het hoofdbestuur op 13 maart 1980 en 9 en 10 mei 1980, archief D'66
215 Persbericht Suzanne Dekker, ongedateerd, archief D'66 en persbericht hoofdbestuur d.d. 21 oktober 1980, archief D'66
216 HB-resolutie t.b.v. de Algemene Ledenvergadering op 25 en 26 november 1983
217 Idem
218 Brief Lennart van der Meulen (eindredacteur *CampagneDemocraat*) aan het hoofdbestuur, d.d. 11 juni 1986, archief D'66
219 D'66 campagneplan EP-verkiezingen 1984, d.d. 7 oktober 1983, archief D'66
220 Beleidsplan publiciteit en voorlichting d.d. 30 november 1983, archief D'66
221 Zie ook Brinkhorst in *Democraat* jaargang 15, nummer 5, p.1 en interview Goeijenbier
222 Interview Jan Terlouw
223 Kiezersonderzoek Inter/View in: *Het Parool*, 9 september 1982
224 Interviews Jan Terlouw, Laurens-Jan Brinkhorst en Henk Zeevalking in *Idee66*, nummer 4 1989, p.21
225 Notitie 'Financiële situatie partij' van de hoofdbestuurscommissie Financiën, d.d. 26 mei 1982, archief D'66
226 Notitie van de hoofdbestuurscommissie Financiën aan het hoofdbestuur, d.d. 5 juli 1982, archief D'66
227 Paul van Engen, 'De onweerstaanbare opkomst van Jan Terlouw'. Over deze titel stelt Jan Terlouw in zijn politiek dagboek (Terlouw, 1983) terecht dat het fout Nederlands is: een persoon is onweerstaanbaar, een opkomst onstuitbaar.

Hoofdstuk 6:

1 Interview 1999
2 Rede gehouden door Hans van Mierlo voor het congres van afdelings- en regiobestuurders op 8 januari 1985
3 Interview Hans van Mierlo
4 Interview Gerrit-Jan Wolffensperger
5 Interview Maarten Engwirda
6 Interview Gerrit-Jan Wolffensperger
7 Interview Hans van Mierlo en Gerrit-Jan Wolffensperger
8 Rede gehouden door Hans van Mierlo voor het congres van afdelings- en regiobestuurders op 8 januari 1985